Alessandria - Una pira di papiri - El foc no la va destruir

Autor:
Data de publicació: 28-07-2022

Adéu al darrer gran mite: no, el foc no va destruir la Biblioteca d'Alexandria
Si convertim els nostres pensaments en el llegat que deixen les biblioteques antigues en la consciència col·lectiva, n'hi ha una de llegendària, la fama de la qual no té rival: la d'Alexandria. Tot i que es remunta a una època molt posterior a les mesopotàmiques i al fet que no hi ha testimonis materials, la d'Alexandria és la biblioteca arquetípica de l'imaginari occidental i encara sovint es considera la més gran mai reunida per les grans civilitzacions del món antic.

Adéu al darrer gran mite: no, el foc no va destruir la Biblioteca d'Alexandria
Una pira de papirs

Si convertim els nostres pensaments en el llegat que deixen les biblioteques antigues en la consciència col·lectiva, n'hi ha una de llegendària, la fama de la qual no té rival: la d'Alexandria. Tot i que es remunta a una època molt posterior a les mesopotàmiques i al fet que no hi ha testimonis materials, la d'Alexandria és la biblioteca arquetípica de l'imaginari occidental i encara sovint es considera la més gran mai reunida per les grans civilitzacions del món antic.Tot i que la informació que tenim sobre la Biblioteca d'Alexandria és fragmentària, com a mínim –les fonts primàries són escasses, que sovint es limiten a citar altres fonts que ara es perden o són difícils de verificar perquè són massa antigues–, la idea d'una biblioteca veritablement universal, un lloc únic per preservar tot el coneixement del món, ha inspirat escriptors i bibliotecaris al llarg de la història. Sabem que en realitat a l'antiga Alexandria hi havia dues biblioteques, la del Museu i la del Serapeu, també anomenada "biblioteca interna" i "externa". El Museu, en grec Mouseion, era un temple dedicat a les muses, les nou deesses germanes que presidien la creativitat i el coneixement humà, en totes les seves formes, incloent-hi la història, la poesia èpica, l'astronomia; d'aquí ve l'actual nom comú "museu". El Museu d'Alexandria, però, estava lluny del sentit modern del terme: era una biblioteca viva, plena de llibres (en forma de rotlles) i erudits.El Mouseion era un gran repertori de coneixements, un lloc on els estudiosos anaven a estudiar. L'edifici estava situat al Barri Reial, el Bruchion; la proximitat al palau va ser un clar senyal de la seva importància.1 L'historiador i geògraf grec Strabo, que va escriure en els primers anys de l'era cristiana, emfatitza la importància per a la biblioteca del mecenatge reial i descriu el seu menjador comú en què el rei de vegades es va unir a erudits.2 La llista d'aquest últim és una mena de rotllo d'or dels grans pensadors del món antic: inclou no només Euclides (el pare de la geometria) i Arquímedes (el pare de l'enginyeria), sinó també Eratòstenes, autor del primer càlcul que va establir la circumferència terrestre amb notable precisió. Els devem molts dels descobriments intel·lectuals en què es basa la civilització moderna.
Un annex de la biblioteca estava contingut al Serapeu, temple de Serapis, que era un déu "inventat". Els escriptors antics no estan d'acord si va ser Ptolemeu I o II qui va introduir el culte a Serapis a Egipte, però les proves arqueològiques mostren que el temple va ser fundat per Ptolemeu III Evergete I (246-221 aC). 3 La fundació de la segona biblioteca legitimà encara més el lloc de culte; igual que el Museu, va ser construït per sorprendre. En la descripció de l'historiador romà Ammianus Marcel·lí, estava "tan adornat amb aurícules amb columnates molt grans, estàtues, que semblen vives, i obres d'art de tota mena, que no hi ha res a la terra més sumptuós que el Capitoli, del qual la venerable Roma és eternament superba".4La Biblioteca d'Alexandria va créixer constantment després de la seva fundació, segons informa un curiós text conegut com la Carta d'Aristea, escrita cap al 100 aC. Es diu que poc després de la fundació la biblioteca havia acumulat 500.000 rotlles i que l'addició del Serapeu va comportar una capacitat encara més gran. L'historiador romà Aulus Gellius, en la seva miscel·lània obra Nits, ens dóna la xifra de 700.000 volums, repartits entre les dues biblioteques. Giovanni Tzetzes és una mica més precís (els bibliotecaris solen estar més tranquils, si veuen recomptes precisos de col·leccions); afirma que el Museu contenia 490.000 volums i el Serapeu 42.800. S'ha d'extremar la precaució pel que fa a les estimacions antigues de la col·lecció; donada la quantitat de textos supervivents del món antic, els números citats per a la biblioteca no poden ser realistes. Però aquestes estimacions, tot i que preses amb escepticisme, ens diuen que la biblioteca era enorme, molt més gran que qualsevol altra col·lecció coneguda en aquell moment.5Què es pot dir del paper que va tenir la Biblioteca d'Alexandria a l'antic regne que la va allotjar? Era alguna cosa més que un repositori de coneixement? No sabem pràcticament res de com funcionava, però sembla que a part d'una evident ambició d'adquirir i preservar el coneixement, volíem difondre la

cultura. Aftonius, que va escriure al segle IV dC, parla de "dipòsits [...] obert a aquells que tenien ganes d'estudiar, un estímul a tota la ciutat per assolir la saviesa."6 És possible que la "llegenda" d'Alexandria derivi no només de la mida de la col·lecció, sinó també de l'accessibilitat dels coneixements que s'hi van trobar. Sabem per l'historiador romà Suetonius que, a finals del segle I dC, l'emperador Domicià va enviar escribes a Alexandria per copiar textos que s'havien perdut en diversos incendis de biblioteques romanes.7 Tots aquests factors, la considerable grandària de les dues biblioteques, la comunitat d'erudits residents al Museu i la generosa política d'accés, van contribuir a l'encant de la biblioteca, situant-lo al centre de l'erudició i la cultura.Quan parlem de la Biblioteca d'Alexandria, la majoria de les vegades és per esmentar, com a apòleg moral, la seva destrucció: aquell imponent edifici, que aparentment tancava un vast oceà de coneixement, va ser arrasat a terra en un violent incendi. En cert sentit, per al llegat de la biblioteca, el seu final ha esdevingut tan important com la seva existència, si més no. La confirmació prové del fet que el relat clàssic, segons el qual la biblioteca va ser consumida per un incendi apocalíptic, és un mite. En efecte, un conjunt de mites i llegendes (sovint contradictòries) a les quals l'imaginari popular continua aferrat.Potser la versió més coneguda és la d'Ammianus Marcel·lí que en les seves Històries (escrites cap al 380-390 aC) relata: "El testimoni unànime de fonts antigues afirma que set-cents mil volums, recollits gràcies a la cura incessant dels Ptolemeus, van morir en flames, mentre que la ciutat, durant la guerra alexandrina en temps del dictador Cèsar, va ser saquejada".8 Un altre autor antic, Plutarc, ens dóna més detalls sobre l'incendi. Després que una multitud d'alexandrins s'haguessin aixecat contra els romans, Cèsar es va veure obligat a barricar-se al districte del palau, prop de les drassanes. Corria el risc de "perdre la flota i es va veure obligat a calar foc que, estenent-se des de l'arsenal fins a la gran biblioteca, la va destruir".9 Cassius Dione és d'una opinió lleugerament diferent que, en la seva Història romana (escrita cap al 230 aC), sosté: "El foc es va iniciar en diversos llocs", però van ser diferents llocs de l'edifici i "el graner i la biblioteca completa, com diuen, de molts i molt preciosos llibres", per ser destruïts, pero no no la biblioteca del Museu.10Al llarg de la història, aquest mite –que d'una manera o altra el col·lapse és culpa de Cèsar– ha entrat en conflicte amb altres versions. El 391 Alexandria s'havia convertit en una ciutat cristiana i el seu líder religiós, el patriarca Theophilus, va destruir el temple perquè no tolerava els ocupants pagans del Serapeu. El 642 el domini musulmà a Egipte es va estendre fins a Alexandria; un relat del final de la biblioteca l'atribueix a la destrucció duta a terme per Amr (el líder militar àrab que havia conquerit la ciutat) per ordre del califa Omar. Aquesta versió atribueix una lògica perversa al califa: "Si els escrits dels grecs estan d'acord amb l'Alcorà, són inútils i no cal preservar-los; si no hi estan d'acord, són perillosos i s'han de cremar". Segons aquesta llegenda, la frase del califa es va "dur a terme amb obediència cega": els rotlles es distribuïen als quatre mil banys d'Alexandria, on s'utilitzaven com a combustible per escalfar l'aigua, trigant sis mesos a esgotar l'estoc.11D'acord tots els historiadors antics hi ha el fet que la biblioteca es va perdre; la seva autoritat va ajudar a propagar la llegenda, reforçada encara més a finals del segle XVIII amb la publicació del volum III de l'obra mestra d'Edward Gibbon, La història de la decadència i caiguda de l'Imperi Romà. Hi ha el passatge més viu sobre la destrucció de la biblioteca fins aleshores aparegut en anglès; frases que, per si soles, farien de la pèrdua de la biblioteca el poderós símbol de la barbàrie que encara avui és. "La rica biblioteca d'Alexandria va ser saquejada o destruïda, i uns vint anys després la vista de les prestatgeries buides va emocionar el penediment i la indignació de tots els espectadors, que no tenien la ment completament enfosquida pels prejudicis religiosos", va escriure Gibbon, assenyalant la desaparició de les "obres dels antics" i lamentant que tantes es van perdre "irreparablement"12L'element comú a tots aquests mites és considerar la biblioteca víctima de la barbàrie que triomfa sobre el coneixement, una perspectiva que va ajudar a transformar-lo en un símbol: la narració i revisió d'aquests mites ha portat a invocar el seu nom gairebé sempre com a metàfora, a descriure l'ambició d'acumular coneixement universal o la pèrdua d'un gran patrimoni intel·lectual. Però, què va passar realment amb la Biblioteca d'Alexandria? I la seva existència i el seu final ens poden ensenyar alguna cosa més, més enllà del mite?El fet que la biblioteca no sobrevisqués al període clàssic està fora de disputa. La raó precisa és menys clara. Cèsar argumenta que la crema d'Alexandria va ser un dany col·lateral de la guerra contra el gran adversari Pompeu, el 48-47 aC. Els vaixells que transportaven tropes enemigues havien atracat al port, prop d'una zona d'emmagatzematge, i els homes de Cèsar els havien incendiat. L'incendi que va seguir va destruir diverses naus dels voltants. Atès que la ciutat tenia ordres de confiscar llibres a bord de tots els vaixells entrants, amb l'objectiu de copiar-los per a la biblioteca, és possible que aquests volums s'emmagatzemin temporalment als magatzems portuaris. Les col·leccions de la biblioteca van patir danys, però no enormes. Així ho confirma el relat del geògraf Strabo, que va dur a terme gran part de la seva recerca utilitzant fonts bibliotecàries poques dècades després dels fets del 48-47.13Les dues biblioteques eren molt fràgils. Pel que sembla, el Serapeu es va cremar cap al 181 aC i després de nou el 217, però va ser reconstruït; tanmateix, res no aclareix si l'incendi va implicar la biblioteca o només el complex del temple.14 El 273 Alexandria va ser ocupada per l'exèrcit d'una rebel·lió de Palmira; en reconquerir la ciutat, Aurelià va enderrocar el complex del palau i gairebé amb tota seguretat va danyar la biblioteca. Cap escriptor antic no proporciona confirmació explícita de si aquest últim fet és cert , i és possible que la biblioteca del Serapeu sobrevisqués a la del Museu. (de fet, més d'un segle després la zona encara no havia estat reconstruïda)15

Les observacions sinceres de Gibbon sobre el final de la biblioteca poden derivar en moltes lectures en profunditat sobre el tema; la seva opinió sobre la causa més probable de la destrucció ens pot il·luminar. Gibbon es va oposar a culpar els conqueridors musulmans d'Egipte i les ordres del califa Omar. Van ser alguns escriptors del cristianisme primitiu (com Abulfaragio, també anomenat Barebreo) els que van expressar aquesta versió dels esdeveniments,

incloent-hi el detall evocador dels rotlles cremats en els milers de banys de la ciutat. Gibbon sabia que aquesta història havia provocat una forta reacció entre els estudiosos, que havien "deplorat aquell naufragi irreparable del coneixement, les arts i el geni de l'antiguitat."16 Com a escèptic de la Il·lustració, va fer un judici clar: no era lògic que el califa incendiés els textos religiosos jueus i cristians, considerats sagrats fins i tot per l'islam. A més a més, la història era inversemblant per raons pràctiques, ja que "el foc s'hauria extingit ràpidament per falta de material."17

Per a Gibbon la Biblioteca d'Alexandria va ser un dels grans èxits del món clàssic; la seva destrucció, que en última instància atribueix a un llarg i gradual abandonament i creixent ignorància, va ser un símbol de la barbàrie que va aclaparar l'Imperi Romà, despullant gradualment la civilització del que només en el seu temps va ser finalment redescobert i apreciat. Els incendis (accidentals o intencionats) van ser conjuntures dramàtiques en què es van perdre molts llibres, però el declivi de la biblioteca va ser més gradual, tant perquè es va descuidar la seva organització com per la progressiva obsolescència dels propis rotlles de papirs.Fa uns anys en un monestir de Grècia hi havia un manuscrit de Galè, un gran estudiós de la medicina, que conté l'únic relat conegut d'un incendi ocorregut el 192 aC a la biblioteca imperial de Roma. Estava situada a l'anomenada Domus Tiberiana, situada al turó Palatí, al cor de la ciutat. El foc va destruir els rotlles originals de l'edició editada per un il·lustre estudiós grec de les obres d'Homer, un dels autors més influents del món clàssic (i potser de tots els temps).18 Però l'important és que aquests rotlles eren un botí robat a la Biblioteca d'Alexandria i portat a Roma. Van ser preses per Luci Aemilius Paulus, pare del famós general romà Scipio Aemilianus, després de derrotar el rei Perseu de Macedònia el 168 aC. aquesta primera gran col·lecció de pergamins de papir portats de tornada a Roma va influir profundament en la vida literària de la ciutat.19Els egipcis havien estat els primers a utilitzar el papir com a material d'escriptura. Per obtenir-lo, es s'extreia la medul·la de la tija de la planta del papir. Les capes d'aquesta substància es van superposen mullar per unir-les, assequen al sol i després suavitzen perquè la superfície pugui rebre una tinta especial. Normalment les làmines de papir es juxtaposaven i s'embolicaven al voltant d'una vareta de fusta per formar un rotlle (indicat en llatí amb un terme genèric, "liber", origen de la paraula "llibre"). El papir seria substituït per tecnologies més duradores: el pergamí, desenvolupat a la Mediterrània oriental i després estès per tota Europa, i més tard el paper, que va arribar a Occident des de la Xina gràcies a artesans i comerciants àrabs. Durant quatre segles, però, el papir va ser el mitjà d'escriptura dominant.Tot i això, no era immune a defectes, com la facilitat amb què es cremava. En estar fet de matèria orgànica seca, embolicada fortament al voltant d'una vareta de fusta, és molt inflamable, cosa que pot ser desastrosa en una biblioteca d'objectes similars. Es van trobar els papirs supervivents principalment com a material de rebuig, en piles d'escombraries antigues a Egipte (un exemple és el famós lloc d'Oxirrinc) o en forma de cartonatge, un material utilitzat per embolicar cossos momificats. Hi ha molt poques biblioteques de papirs: la més famosa es troba a Herculà, on a mitjans del segle XVIII es va descobrir la "Villa dei Papiri", segellada sota la inundació de cendres volcàniques que va esclatar el Vesuvi el 79 aC. En total, es van extreure més de 1700 rotlles, la majoria carbonitzats o completament fosos per la calor de l'erupció. El nombre de llegibles és suficient per atribuir una passió per la filosofia grega, en particular la de Philodemus, a la persona que havia format la biblioteca.20 Els fràgils rotlles encara s'obren i es desxifren, actualment per raigs X: el 2018 es va anunciar que un conté una part de les famoses Històries perdudes de Sèneca.L'entorn en què s'emmagatzema el papir és fonamental per a la seva supervivència a llarg termini. El clima d'Alexandria, una ciutat portuària, era humit i, per tant, perjudicial per als desplaçaments més antics, ja que afavoria els motlles i altres processos orgànics de descomposició.21 Altres grans col·leccions (com la de Pèrgam a l'actual Turquia) en un moment donat van ser copiades del papir de pergamí, un material d'escriptura fet de pell d'animal bronzejada. Es tractava d'una mena de migració tecnològica entre formats en què es codificava el coneixement.Pel que sembla, la destrucció de la Biblioteca d'Alexandria es deu en última instància al declivi, al llarg dels segles, del control, la gestió i els fons a la seva disposició. En lloc de destacar el desastrós triomf de la ignorància bàrbara sobre la veritat civilitzada, la història d'Alexandria és una disculpa pels perills de la degradació lenta, causada pel mal finançament, l'abandonament i, en general, la indiferència cap a les institucions que preserven el coneixement i el posen a disposició. Per contra, Pèrgam, gran rival d'Alexandria, va enriquir i va comissariar les seves col·leccions.
Els estudis moderns es remunten a finals del segle III aC la fundació de la biblioteca de Pèrgam, tot i que els escriptors antics, com Estrabó, la remunten a principis del segle següent, atribuint-la al rei Eumenes II (197-160) de la dinastia Attalidi.22 Pèrgam va sostenir amb Alexandria més que cap altre el títol de biblioteca més gran del món antic, basada no només en la naturalesa i la mida del patrimoni, però també a les investigacions dutes a terme in situ pels erudits, una part integral de la biblioteca.23 Segons diversos autors antics, la rivalitat es va convertir en una qüestió d'estat i va arribar a oposar-se als monarques respectius, Ptolemeu V (204-180) i Eumenes.24 Cada biblioteca tenia els seus propis erudits "divins": a Alexandria hi havia Aristarchus, famós comissari de les obres d'Hesíode, mentre que Pèrgam presumia de la brillant Caixa de Mallo, comentarista sobre Homer. Pel que fa a Alexandria, fins i tot a Pèrgam hi ha restes específiques que ens poden ajudar a localitzar el lloc de la biblioteca, aparentment en decadència paral·a la dinastia Attalid, que havia vinculat el prestigi de la biblioteca amb el seu propi. El 133 aC el regne atlàntida fou conquerit pels romans; després va començar la degradació de la biblioteca, ara desproveïda d'estretes relacions amb l'Estat.El cas d'Alexandria ens ajuda a entendre els ideals de les biblioteques, ja que va crear un model que en els segles següents molts altres cossos van intentar emular (malgrat l'absència de detalls sobre la seva estructura). Alexandria ensenya la importància d'associar una gran col·lecció i el servei que s'ofereix a una comunitat d'estudiosos, que posen

el coneixement a l'abast i generen nou coneixement a través dels seus estudis. Strabo va dur a terme la seva recerca geogràfica a Alexandria i descriu bibliotecaris i erudits com un sínode, una comunitat, de trenta-cinquanta homes educats (aparentment no hi havia dones). Era un grup internacional: molts provenien de Grècia, llar dels governants de l'època, però també hi havia actius erudits romans que copiaven i comentaven poemes i drames grecs.Una contribució fonamental a l'èxit de la biblioteca va venir de qui la va dirigir. Cinc dels sis primers bibliotecaris van ser escriptors importants del món clàssic: Zenòdot, Apol·loni Rhodius, Eratòstenes, Aristòfanes de Bizanci i Aristarc.25 Cap al 270 aC va ser bibliotecari Apol·loni Rhodius, l'autor de l'Argonautic; es diu que va animar un jove erudit anomenat Arquímedes, de Siracusa, proposant-li que realitzés els seus estudis al Museu. Mentre que a Alexandria Arquímedes va observar les variacions en el nivell del Nil i va inventar l'anomenat "cargol", un dispositiu que encara porta el seu nom.26 El matemàtic Euclides també va ser convidat a la comunitat d'Alexandria, i es creu que va compilar els famosos Elements, que es creu que van ser el fonament de la matemàtica moderna; a la mateixa ciutat, potser, va prendre com a deixeble Apol·loni Pergeus. Els bibliotecaris i estudiosos d'Alexandria no es van limitar a preservar el que es coneixia: estandarditzaven els textos i afegien les seves pròpies idees, generant nous coneixements. A Alexandria es va crear una cosa que no podia ser destruïda pel foc i la progressiva negligència: l'actual concepció dels estudis i la cultura.És difícil demostrar un vincle directe entre les biblioteques del món antic i les posteriors, però és possible reconèixer trets comuns en les maneres de gestionar i preservar el coneixement. No hi ha genealogia professional directa que es remunti als bibliotecaris d'Alexandria o Nineveh. No es van escriure manuals, no es van lliurar màximes de concepte. El que queda és sobretot un ethos, la idea que el coneixement representa un gran poder, que unir-lo i preservar-lo és un objectiu preciós i que perdre'l pot ser el toc d'alarma que senyala el declivi de la civilització.Avui, mentre passejo pel Bodleian, gran part del que veig em recorda la història de la biblioteconomia. A les vint-i-vuit biblioteques que conformen el Bodleian observem l'evolució de mètodes concrets per salvaguardar el coneixement i compartir-lo. Sempre utilitzem els mateixos edificis, en molts casos dissenyats immediatament com a biblioteques (alguns, fa més de sis segles): això és una inspiració per a tots els que hi treballem. Aquests edificis ara disposen d'il·luminació elèctrica, calefacció central, ordinadors, wi-fi i altres eines d'estudi, però el procés d'innovació es va originar gairebé dos mil anys abans de la fundació de la Biblioteca d'Alexandria.Quan examinem el llegat concret de les biblioteques antigues, el material supervivent és realment notable. Fa uns setanta anys, per exemple, un jove pastor de cabres anomenat Muhmed edh-Dhib va descobrir uns pots a les coves de Qumran, al desert judeà. A l'interior dels vaixells hi havia centenars de rotlles que portaven les còpies més antigues que es conserven de gairebé tots els llibres de la Bíblia hebrea. Una excavació arqueològica va donar entre el 100 aC i el 70 aC sobre l'ocupació del jaciment prop del complex rupestre, mentre que els manuscrits es remunten a un període comprès entre els segles IV aC i 70 aC (any de la destrucció del Segon Temple de Jerusalem). Aquests anomenats manuscrits del Mar Mort són fràgils i fragmentaris, en contrast amb la seva extraordinària supervivència. No ens queda clar com es van conservar aquests documents a les coves de Qumran. Potser algú els va amagar de tu i, de fet, en general s'inclina cap a aquesta teoria: hauria estat iniciativa d'un grup religiós jueu, presumiblement els Essenes, durant les persecucions romanes que van seguir a la primera revolta jueva el 66-73 aC. El lloc desèrtic i la manera com s'emmagatzemaven els rotlles asseguraven la seva preservació. Alguns rotlles del Mar Mort van ser escrits en papir, però sobretot es tractava de documents sobre pergamí, més duradors.La història de la Biblioteca d'Alexandria comporta un ensenyament fonamental; el seu traspàs va ser un avís a les societats posteriors. Molts, en part empesos per Edward Gibbon, fa temps que creuen que el col·lapse de l'Imperi Romà va ser seguit per les "edats fosques". Avui és clar per als historiadors que res d'aquest tipus va passar després del final de la Biblioteca d'Alexandria. Si continua semblant una època fosca, la raó és que hem rebut pocs rastres de salvaguarda del coneixement. Es van continuar recollint i la cultura va florir a Europa, Àsia, Àfrica i Orient Mitjà, continuant el treball realitzat a Alexandria i altres centres. El patrimoni intel·lectual del món grec es va conservar principalment a través de la cultura àrab i es va difondre eficaçment a través de còpies i traduccions. Gràcies a nombrosos estudiosos dels centres àrabs d'erudició, com Tabriz a l'actual Iran, la cultura i la ciència gregues es van transmetre i sovint van tornar a Occident en forma de traduccions al llatí i a través d'intercanvis culturals en llocs cosmopolites, com Toledo a al-Andalus (nom de l'Espanya musulmana).27Durant els primers segles de la nostra era, a mesura que la Biblioteca d'Alexandria va entrar en decadència, la cultura del món antic es va conservar gràcies a les biblioteques. Una d'aquestes primeres biblioteques està representada en un mosaic al mausoleu de l'emperadriu Galla Placidia a Ravenna, construït específicament el 450 aC per allotjar el seu enterrament. Al mosaic es pot veure un armari amb dues prestatgeries, cadascuna de les quals conté dos llibres col·locats horitzontalment; els quatre volums porten els noms dels evangelistes. El gabinet té unes robustes potes que el mantenen aixecat del terra (potser per protegir el contingut de les inundacions).28La Biblioteca Capitolare di Verona té el seu origen en l'scriptorium de la catedral. El llibre més antic directament vinculat a la biblioteca data de l'any 517 i va ser escrit per un tal Ursicinus, que havia rebut una ordre menor, però al patrimoni pertanyen llibres d'almenys un segle abans, quan la Biblioteca d'Alexandria potser encara conservava un raig de glòria antiga. És molt probable que aquests llibres siguin còpies fetes a l'scriptorium a partir d'originals obtinguts precisament per ampliar la col·lecció. Al segle VI, al desert del Sinaí, una comunitat religiosa va construir un monestir dedicat a Santa Caterina i va formar una biblioteca que albergava manuscrits bíblics d'enorme importància, entre ells en particular el famós Còdex Sinaític, el manuscrit més antic i complet de la Bíblia en grec, que data de la primera meitat del segle IV. La biblioteca encara conserva manuscrits i llibres impresos per a la seva comunitat i per a estudiosos externs.

Moltes obres fonamentals, però, es van perdre en el que ara anomenem "antiguitat tardana" (aproximadament entre els segles III i VIII): ho sabem gràcies a rastres indirectes ocasionals en llibres posteriors, o a troballes aleatòries de fragments de papirs, quan les excavacions arqueològiques dels darrers cent cinquanta anys han tret a la llum textos fins ara desconeguts. Així, els papirs descoberts també van revelar millors versions d'obres clàssiques ja conegudes a l'edat mitjana. A Bizanci, al segle VI, Giovanni Lido tenia textos de Sèneca i Suetonius més complets que els que ens han arribat. El bisbe nord-africà Sant Fulgenci, que va viure al segle V, i Sant Martí, arquebisbe de Braga a Portugal al segle següent, van citar (o fins i tot plagiar) textos de Petroni i Sèneca ara perduts que ja no entren dins del corpus de la literatura llatina.29El major exemple de pèrdua literària el constitueix l'obra de la poetesa grega Safo, nascuda a l'illa de Lesbos al segle VII aC; era una figura cultural tan important en el món antic que Plató la va anomenar la "desena musa". Safo va ser famosa pel seu poema d'amor dirigit a les dones, tant és així que d'ella i de la seva illa natal s'originen els termes actuals "Sàfic" i "lesbiana". Un gran nombre d'autors clàssics, des d'Horaci fins a Ovidi, citen Safo, tan apreciada que els estudiosos d'Alexandria van compilar dues edicions crítiques dels seus poemes en nou volums; avui, però, només sobreviuen fragments de la seva obra. L'únic poema complet que tenim prové d'una antologia de lletres gregues, mentre que la resta s'ha reconstruït combinant cites pintades sobre fragments de gerros i papirs trobats en munts de deixalles antigues, particularment les d'Oxirrinc, Egipte. El fragment 38 simplement diu "ens consumeixes."30 Igual que amb la Biblioteca d'Alexandria, diverses teories contradictòries intenten justificar la desaparició de les obres d'una poetesa tan important. Durant molt de temps, s'ha donat crèdit a la hipòtesi que l'Església cristiana els va eliminar per raons morals. Els escriptors renaixentistes fins i tot van afirmar que van ser cremats a Roma i Constantinoble el 1073 per ordre del papa Gregori VII. De fet, és probable que les obres de Safo, escrites en un dialecte obscur i difícil de llegir, es perdessin quan no hi havia prou interès a copiar-les en pergamí, en un moment en què el còdex enquadernat substituïa els rotlles de papir. La pila de residus d'Oxirrinc, desenterrada el 1897 per la Societat d'Exploració d'Egipte, proporciona més del 70 per cent dels papirs literaris supervivents.A mesura que es va instaurar el cristianisme, els llibres i les biblioteques es van estendre per europa i el món mediterrani. Algunes pistes apunten a l'existència de biblioteques fins i tot a Gran Bretanya, a les fronteres de l'Imperi Romà (el poeta Marcial, que va morir a principis del segle II, va comentar sarcàsticament que les seves obres fins i tot es van llegir allà dalt). En centres importants com Constantinoble (conegut com Bizanci fins a la seva refundació el 330), l'esperit de la Biblioteca d'Alexandria va reviure quan, cap al 425, Teodosi II va refundar una universitat imperial i es va establir una nova "escola secundària cristiana".31 Al segle VI Cassiodorus, erudit i polític de la cort de Teodoric, rei d'Itàlia, es va retirar a la vida monàstica. Va fundar el monestir de Vivario a Calàbria i va crear una important biblioteca, l'scriptorium de la qual era un gran centre d'erudició; almenys dos llibres van ser copiats i enviats a la primera comunitat cristiana de l'abadia de Monkwearmouth-Jarrow, al nord d'Anglaterra. Es tractava de la Bíblia i l'Expositio Psalmorum, el comentari sobre els Salms escrit pel mateix Cassiodorus (una còpia del segle VIII es troba ara a la biblioteca de la catedral de Durham). Més tard la Bíblia va ser copiada a l'scriptorium de Monkwearmouth-Jarrow, obtenint l'anomenat Codex Amiatinus, que va ser enviat a Roma com a regal però mai va arribar; actualment es conserva a Florència, a la Biblioteca Medicea Laurenziana. El Codex Amiatinus inclou fins i tot una pintura d'una biblioteca, amb llibres, prestatges i el profeta Ezra dedicat a l'escriptura.32Durant aquest període, el coneixement es va transmetre fora del món cristià a través de còpies fetes per comunitats islàmiques i jueves. En la fe jueva, copiar la Bíblia i altres textos sagrats era tan important que es van formular lleis religioses per establir els comportaments que s'havien de mantenir respecte a la paraula escrita.33 A tot el món islàmic, tot i que encara dominava la tradició de memoritzar l'Alcorà i transmetre'l oralment, el llibre es va convertir en una important eina intel·lectual per difondre textos sagrats i altres idees. Les comunitats islàmiques van aprendre a fabricar paper dels xinesos, i segons l'enciclopedista del segle XIII Yaq?t al-Hamaw?, el 794-795 es va fundar a Bagdad el primer molí paperer, la producció del qual va ser suficient perquè els buròcrates abandonessin el pergamí i el papir per als seus registres.34 Aquesta àmplia disponibilitat de paper (menys fràgil que el papir i molt més barata que el pergamí) va permetre als musulmans desenvolupar una sofisticada cultura del llibre; per tant, es va fer habitual veure biblioteques, venedors de paper i llibres a Bagdad, on els paperers i els llibreters eren famosos com a homes de cultura. Aquesta tendència aviat es va estendre a altres ciutats del món islàmic.Van començar a aparèixer biblioteques gairebé a tot arreu, des de l'Espanya islàmica fins al regne abbàssida a l'Iraq. Síria i Egipte en van presumir de molt grans, a l'Espanya islàmica més de setanta i només a Bagdad trenta-sis; en aquesta gran ciutat es va reunir la primera col·lecció pública durant el regnat d'al-Man??r (754-775), fundador de Bagdad, o del posterior califa H?r?n al-Rash?d (786-809). El seu fill, califa al-Mamun, va fundar la Casa de la Saviesa com a biblioteca i institut acadèmic dedicat a la traducció, la investigació i l'educació; va atreure estudiosos de tot el món, pertanyents a moltes cultures i religions. Aquí es va reviure l'esperit de la Biblioteca d'Alexandria: mestres i deixebles van col·laborar per traduir manuscrits grecs, perses, sirians i indis. Sota el patrocini del califa, els estudiosos de la Casa de la Saviesa podien examinar manuscrits grecs portats de Constantinoble i traduir les obres d'Aristòtil, Plató, Hipòcrates, Euclides, Ptolemeu, Pitàgores, Brahmagupta i molts altres. En els segles següents es van crear altres biblioteques, com la Casa del Coneixement, establerta el 991 pel persa Sabur ibn Ardashir. Posseïa més de deu mil volums sobre temes científics, però va ser destruït durant la invasió seljúcida a mitjan segle X.35

Segons l'enciclopedista egipci al-Qalqashand?, "la biblioteca dels califes abbàssides a Bagdad [...] incloïa infinitat de llibres, preciosos més que qualsevol altra cosa". Aquestes biblioteques patirien greus danys, tant deliberats com

col·laterals, durant la invasió mongola al segle XIII.36 Els erudits islàmics també van crear una sofisticada erudició, especialment en ciència, i durant més d'un mil·lenni textos especialitzats islàmics recollits a les biblioteques europees ajudarien a innovar la investigació científica.37Al segle VII el nord d'Europa ja albergava nombrosos monestirs, sovint equipats amb biblioteques, encara que rarament grans. A Gran Bretanya, entre les primeres comunitats cristianes de Canterbury, Malmesbury, Monkwearmouth-Jarrow i York, les col·leccions de llibres eren prou grans com per ser anomenades biblioteques pròpiament dites, però pocs volums de les illes britàniques van sobreviure a les invasions víkings.38Al començament del segle IX els monjos de Iona, una comunitat insular fundada per Sant Colom, van ser massacrats pels víkings que van destruir l'important scriptorium. S'especula que el famós manuscrit il·luminat conegut com el Llibre de Kells va ser escrit en realitat a Iona i després traslladat a Kells per por a les incursions víkings.39 El famós Evangeliari de Lindisfarne (ara a la Biblioteca Britànica), fet al segle VIII a la comunitat cristiana del mateix nom, se li va escapar; uns cent cinquanta anys més tard, el llibre va abandonar l'illa, quan el monestir es va traslladar a un lloc més segur de la part continental, portant-lo amb ell juntament amb el cos del seu guia espiritual, Sant Cuthbert. El llibre és ara famós com una obra d'art cristià antic, gràcies a les seves imatges d'espectacular bellesa i complexitat, però en el seu temps va ser important com a fort símbol de la cristianització del nord d'Europa.Un segle després de sortir de l'illa Lindisfarne, el magnífic tom, dotat d'una sumptuosa enquadernació, decorada amb metalls preciosos, pedres i joies, va arribar a una comunitat religiosa a Durham. A mitjan segle X Aldred, un monjo que es creu que estava vinculat a Chester-le-Street, una de les dues comunitats de Durham, va afegir al text llatí dels Evangelis una glossa en anglès antic que és, de fet, la primera representació del Nou Testament en aquesta llengua. També va afixar un colofó que registrava la tradició textual del llibre: havia estat escrit per Eadfrith, bisbe de Lindisfarne (c.698-722), enquadernat pel seu successor Aethilwald (mort el 740), mentre Billfrith adornava la portada amb or, plata i gemmes. Al segle XII, Symeon, monjo de Durham, va afirmar que el llibre, "guardat en aquesta església", era tant un tresor com el cos del mateix Sant Cuthbert.40Bodleian té dos llibres que es trobaven en una biblioteca de Constantinoble en aquell moment: els exemplars més antics dels Elements d'Euclides i els Diàlegs de Plató que ens han arribat en plena forma. Un temps després, a finals del segle IX, tots dos es trobaven a la biblioteca del bisbe Areta, natural de Patras.Cap al 1066, en el moment de la invasió normanda de Gran Bretanya, les col·leccions més grans, com la d'Ely, eren molt més petites que les seves homòlogues al món islàmic: reunien només uns quants centenars de volums. Abans de la conquesta normanda, les biblioteques angleses eren majoritàriament tan petites que es podien emmagatzemar en alguns cofres o armaris; només uns quants monestirs tenien locals especials. Per exemple, sobreviu una llista de llibres rebuts de l'abadia de Peterborough, fundada al segle VII, com a regal del bisbe Æthelwold de Winchester (que l'havia refundat el 970): només hi apareixen vint llibres.41 El Venerable Bede diu que a principis del segle VII el papa Gregori el Gran va enviar molts llibres a Agustí a Canterbury, però podrien haver estat Bíblies i textos litúrgics; a Bede l'única referència explícita a una biblioteca es refereix a la de Hexham, Northumberland, que aparentment incloïa històries de les passions dels màrtirs i altres llibres religiosos.42Les biblioteques van sobreviure al final de les civilitzacions antigues, però cap de les gregues, egípcies, perses o romanes va romandre en funcionament ininterromput. Els textos copiats aviat van ser recollits en nous cossos creats per allotjar-los. Entre aquestes noves biblioteques cristianes sobreviuen de la fundació, la del monestir de Santa Caterina, la Biblioteca Capitular de Verona i d'altres, que es remunten als darrers anys del món antic; juntament amb els fundats en els segles següents, van crear un model per al floriment del coneixement i van formar una xarxa d'institucions que donarien suport a les societats occidentals i de l'Orient Mitjà al llarg de l'edat mitjana.La llegenda de la Biblioteca d'Alexandria ha atribuït a les biblioteques i arxius el paper de la creació de nous coneixements, com ho demostren els llibres i estudiosos del Museu. La fama d'Alexandria es va estendre per tot el món antic i es va estendre al llarg de la història, provocant intents d'emular la seva tasca, la de reunir i organitzar el coneixement del món: segons el prefaci de La vida de Sir Thomas Bodley, publicat el 1647, la gran biblioteca creada per l'erudit homònim va superar fins i tot la "fama orgullosa de la Biblioteca Egípcia."43 El llegat d'Alexandria també va ser font d'inspiració per a bibliotecaris i arxivers en el seu compromís amb protegir i guardar el coneixement.

Una pira di papiri

Se rivolgiamo il pensiero al retaggio lasciato dalle biblioteche antiche nella coscienza collettiva, ce n’è una leggendaria, la cui fama non ha rivali: quella di Alessandria. Nonostante risalga a un’epoca molto successiva a quelle mesopotamiche e il fatto che non ne esistono testimonianze materiali, quella di Alessandria è la biblioteca archetipica nell’immaginazione occidentale ed è tuttora spesso ritenuta la più grande mai messa insieme dalle grandi civiltà del mondo antico.

Malgrado il fatto che le informazioni che abbiamo sulla Biblioteca di Alessandria siano a dir poco frammentarie – scarseggiano le fonti primarie, che spesso si limitano a citare altre fonti oggi perse o difficili da verificare perché troppo antiche – l’idea di una biblioteca veramente universale, un luogo unico per custodire tutto il sapere del mondo, ha ispirato scrittori e bibliotecari nel corso di tutta la storia. Sappiamo che in realtà nell’antica Alessandria c’erano due

biblioteche, quella del Museo e quella del Serapeo, dette anche «biblioteca interna» ed «esterna». Il Museo, in greco Mouseion, era un tempio dedicato alle muse, le nove dee sorelle che presiedevano alla creatività e alla conoscenza umana, in tutte le forme, tra cui la storia, la poesia epica, l'astronomia; è da qui che deriva l'attuale nome comune «museo». Il Museo di Alessandria era però ben lontano dal senso moderno del termine: era una biblioteca vivente, piena di libri (sotto forma di rotoli) e di studiosi.

Il Mouseion era un grande repertorio di conoscenza, un luogo dove gli eruditi andavano a studiare. L'edificio era situato nel Quartiere Reale, il Bruchion; la vicinanza con il palazzo era un chiaro segno della sua importanza.1 Lo storico e geografo greco Strabone, che scriveva nei primi anni dell'era cristiana, sottolinea l'importanza per la biblioteca del patrocinio reale e ne descrive la sala da pranzo comune in cui il re a volte si univa agli studiosi.2 L'elenco di questi ultimi è una specie di albo d'oro dei grandi pensatori del mondo antico: include non solo Euclide (il padre della geometria) e Archimede (il padre dell'ingegneria), ma anche Eratostene, autore del primo calcolo che stabilì con notevole precisione la circonferenza terrestre. Dobbiamo a costoro molte delle scoperte intellettuali su cui si basa la civiltà moderna.
Una dépendance della biblioteca era contenuta nel Serapeo, tempio di Serapide, che era un dio «inventato». Gli antichi scrittori non concordano se fosse stato Tolomeo I o II a introdurre il culto di Serapide in Egitto, ma le testimonianze archeologiche dimostrano che il tempio fu fondato da Tolomeo III Evergete I (246-221 a.e.v.).3 La fondazione della seconda biblioteca legittimò ulteriormente il luogo di culto; come il Museo, esso era costruito per stupire. Nella descrizione dello storico romano Ammiano Marcellino, era «così adorno di atri con amplissimi colonnati, di statue, che sembrano vive, e d'opere d'arte d'ogni genere, che nulla vi è sulla terra di più fastoso all'infuori del Campidoglio, di cui va in eterno superba la venerabile Roma».4

La Biblioteca di Alessandria si ingrandì costantemente dopo la fondazione, come riferisce un curioso testo noto come Lettera di Aristea, scritto intorno al 100 a.e.v. Narra che poco tempo dopo la fondazione la biblioteca aveva accumulato 500.000 rotoli e che l'aggiunta del Serapeo portò a una capacità ancora maggiore. Lo storico romano Aulo Gellio, nella sua opera miscellanea Notti attiche, ci fornisce la cifra di 700.000 volumi, suddivisi tra le due biblioteche. Giovanni Tzetzes si mostra un po' più preciso (i bibliotecari sono in genere più tranquilli, se vedono conteggi accurati delle collezioni); afferma che il Museo conteneva 490.000 volumi e il Serapeo 42.800. Occorre estrema cautela riguardo alle stime antiche sulla collezione; data la quantità di testi sopravvissuti dal mondo antico, i numeri citati per la biblioteca non possono essere realistici. Ma queste stime, benché vadano prese con scetticismo, ci dicono che la biblioteca era enorme, molto più grande di qualsiasi altra collezione nota all'epoca.5

Che cosa si può dire del ruolo svolto dalla Biblioteca di Alessandria nell'antico regno che la ospitava? Era qualcosa più di un semplice deposito di conoscenza? Non sappiamo praticamente nulla sul suo funzionamento, ma sembra che oltre a un'evidente ambizione di acquisire e conservare la conoscenza, si volesse diffondere la cultura. Aftonio, che scriveva nel IV secolo e.v., parla di «depositi […] aperti a quanti fossero desiderosi di studiare, un incoraggiamento a tutta la città perché raggiungesse la saggezza».6 È possibile che la «leggenda» di Alessandria derivi non solo dalle dimensioni della collezione, ma anche dall'accessibilità del sapere che vi si trovava. Sappiamo dallo storico romano Svetonio che, alla fine del I secolo e.v., l'imperatore Domiziano mandò scribi ad Alessandria per copiare i testi che erano andati perduti in vari incendi delle biblioteche romane.7 Tutti questi fattori, le notevoli dimensioni delle due biblioteche, la comunità di studiosi in residenza al Museo e la generosa politica di accesso, contribuivano al fascino della biblioteca, ponendola al centro dell'erudizione e della cultura.

Quando si parla della Biblioteca di Alessandria, il più delle volte è per menzionare, a mo' di apologo morale, la sua distruzione: quell'edificio imponente, che racchiudeva a quanto pare un vasto oceano di conoscenza, fu raso al suolo in un violento incendio. In un certo senso, per il retaggio della biblioteca, la sua fine è diventata importante quanto la sua esistenza, se non di più. La conferma viene dal fatto che il resoconto classico, secondo cui la biblioteca fu consumata da un fuoco apocalittico, è un mito. Anzi, un insieme di miti e leggende (spesso contraddittori) a cui l'immaginazione popolare continua ad aggrapparsi.

La versione forse più nota è quella di Ammiano Marcellino che nelle sue Storie (scritte intorno al 380-390 e.v.) racconta: «La concorde testimonianza delle fonti antiche afferma che settecento mila volumi, raccolti grazie alle incessanti cure dei re Tolomei, perirono incendiati, mentre la città, durante la guerra alessandrina all'epoca di Cesare dittatore, veniva saccheggiata».8 Un altro autore antico, Plutarco, ci fornisce maggiori dettagli sull'incendio. Dopo che una folla di alessandrini si era sollevata contro i romani, Cesare fu costretto ad asserragliarsi nel quartiere dei palazzi, vicino ai cantieri navali. Corse il rischio di «perdere la flotta e fu costretto ad appiccare quell'incendio che, diffondendosi dall'arsenale alla grande biblioteca, la distrusse».9 È di parere leggermente diverso Cassio Dione che, nella sua Storia romana (scritta intorno al 230 e.v.), sostiene: «Fu appiccato l'incendio in parecchi luoghi», ma furono i cantieri e «il granaio e la biblioteca piena, come si dice, di moltissimi e preziosissimi libri», ad andare distrutti, e non la biblioteca del Museo.10

Nel corso della storia, questo mito – che in un modo o nell'altro lo sfacelo sia colpa di Cesare – è entrato in conflitto con altre versioni. Nel 391 Alessandria era diventata una città cristiana e il suo capo religioso, il patriarca Teofilo, distrusse il tempio perché non tollerava più gli occupanti pagani del Serapeo. Nel 642 il dominio musulmano in Egitto si estese ad Alessandria; un resoconto sulla fine della biblioteca la attribuisce alla distruzione messa in atto da Amr (il capo militare arabo che aveva conquistato la città) per ordine del califfo Omar. Questa versione attribuisce una logica perversa al califfo: «Se gli scritti dei Greci concordano col Corano, sono inutili e non occorre conservarli; se discordano, sono pericolosi e si devono bruciare». Secondo questa leggenda, la sentenza del califfo fu «eseguita con cieca obbedienza»: i rotoli vennero distribuiti nei quattromila bagni di Alessandria, dove furono usati come combustibile per riscaldare l'acqua, impiegando sei mesi per esaurire la scorta.11

A mettere d'accordo tutti gli storici antichi è il fatto che la biblioteca andò perduta; la loro autorità ha contribuito a propagare la leggenda, ulteriormente rinforzata alla fine del Settecento con la pubblicazione del volume III dell'opus magnum di Edward Gibbon, The History of the Decline and Fall of the Roman Empire (Storia della decadenza e caduta dell'impero romano). Vi si trova il passaggio più vivido sulla distruzione della biblioteca fino ad allora apparso in lingua inglese; frasi che, da sole, renderebbero la perdita della biblioteca il potente simbolo di barbarie che è ancora oggi. «La ricca biblioteca di Alessandria fu saccheggiata o distrutta, e circa vent'anni dopo la vista degli scaffali vuoti eccitava il rimpianto e lo sdegno di ogni spettatore, che non avesse la mente completamente ottenebrata da pregiudizi religiosi», scriveva Gibbon, sottolineando la scomparsa delle «opere degli antichi» e lamentando che tante fossero «irreparabilmente perdute».12

L'elemento comune a tutti questi miti è considerare la biblioteca vittima della barbarie che trionfa sulla conoscenza, prospettiva che contribuì a trasformarla in un simbolo: la narrazione e la rivisitazione di questi miti ha portato a invocarne il nome quasi sempre come metafora, per descrivere l'ambizione di accumulare conoscenze universali o la perdita di grandi patrimoni intellettuali. Ma che cosa accadde davvero alla Biblioteca di Alessandria? E la sua esistenza e la sua fine possono insegnarci altro, al di là del mito?

Il fatto che la biblioteca non sia sopravvissuta al periodo classico è fuori discussione. Il motivo preciso è meno chiaro. Cesare sostiene che l'incendio di Alessandria fu un danno collaterale della guerra contro il grande avversario Pompeo, nel 48-47 a.e.v. Le navi che trasportavano le truppe nemiche avevano attraccato nel porto, vicino a una zona di magazzini, e gli uomini di Cesare avevano dato loro fuoco. L'incendio che seguì distrusse un certo numero di magazzini nei dintorni. Dato che in città vigeva l'ordine di confiscare i libri a bordo di tutte le navi in arrivo, con l'obiettivo di copiarli per la biblioteca, è possibile che questi volumi fossero temporaneamente conservati nei magazzini portuali. Le raccolte della biblioteca subirono un danno, ma non esiziale. Lo conferma il racconto del geografo Strabone, che svolse molte delle sue ricerche usando fonti della biblioteca alcuni decenni dopo gli eventi del 48-47.13

Entrambe le biblioteche erano molto fragili. A quel che pare, il Serapeo andò a fuoco verso il 181 e.v. e poi di nuovo nel 217, ma fu ricostruito; nulla però chiarisce se l'incendio abbia coinvolto la biblioteca o solo il complesso del tempio.14 Nel 273 Alessandria era occupata dall'esercito di una ribellione partita da Palmira; nel riconquistare la città, Aureliano demolì il complesso del palazzo e quasi certamente danneggiò la biblioteca. Nessuno scrittore antico fornisce conferme esplicite di quest'ultimo fatto, ma se è vero (tra l'altro, più di un secolo dopo l'area non era stata ancora ricostruita), è possibile che la biblioteca del Serapeo sia sopravvissuta a quella del Museo.15

Le accorate osservazioni di Gibbon sulla fine della biblioteca derivarono da molte letture approfondite sull'argomento; il suo parere sulla causa più probabile della distruzione può illuminarci. Gibbon era contrario a incolpare i conquistatori musulmani dell'Egitto e gli ordini del califfo Omar. Furono alcuni scrittori della prima cristianità (come Abulfaragio, anche detto Barebreo) a esprimere questa versione degli eventi, compreso il dettaglio suggestivo dei rotoli che alimentano le migliaia di bagni cittadini. Gibbon sapeva che questa storia aveva suscitato una forte reazione negli studiosi, che avevano «deplorato quell'irreparabile naufragio del sapere, delle arti e del genio dell'antichità».16 Da scettico illuminista, espresse un giudizio netto: non era logico che il califfo desse alle fiamme testi religiosi ebraici e cristiani, considerati sacri anche dall'Islam. Inoltre, la storia non era plausibile per motivi pratici, in quanto «l'incendio si sarebbe dovuto estinguere rapidamente per carenza di materiale».17

Per Gibbon la Biblioteca di Alessandria era una delle grandi conquiste del mondo classico; la sua distruzione, che egli attribuisce in definitiva a un lungo e graduale abbandono e alla crescente ignoranza, fu un simbolo della barbarie che travolse l'impero romano, spogliando via via la civiltà di ciò che solo ai suoi tempi veniva finalmente riscoperto e apprezzato. Gli incendi (accidentali o intenzionali) furono congiunture drammatiche in cui andarono perduti molti libri, ma il declino della biblioteca fu più graduale, sia perché ne venne trascurata l'organizzazione sia per la progressiva obsolescenza dei rotoli di papiro stessi.

Qualche anno fa in un monastero in Grecia si è trovato un manoscritto di Galeno, grande studioso di medicina,

contenente l'unico resoconto noto di un incendio avvenuto nel 192 e.v. nella biblioteca imperiale di Roma. Si trovava nella cosiddetta Domus Tiberiana, situata sul colle Palatino, nel cuore della città. Il fuoco distrusse i rotoli originari dell'edizione curata da un illustre studioso greco delle opere di Omero, uno degli autori più influenti del mondo classico (e forse di tutti i tempi).18 Ma la cosa importante è che questi rotoli erano un bottino sottratto alla Biblioteca di Alessandria e portato a Roma. Furono presi da Lucio Emilio Paolo, padre del famoso generale romano Scipione Emiliano, dopo aver sconfitto nel 168 a.e.v. re Perseo di Macedonia; questa prima grande raccolta di rotoli di papiro riportata a Roma influenzò profondamente la vita letteraria della città.19

Gli egizi erano stati i primi a usare il papiro come materiale scrittorio. Per ottenerlo si estraeva il midollo dallo stelo della pianta di papiro. Strati di questa sostanza venivano sovrapposti, bagnati in modo da unirli, essiccati al sole e quindi lisciati perché la superficie potesse ricevere un apposito inchiostro. In genere i fogli di papiro erano giustapposti e avvolti attorno a un'asta di legno per formare un rotolo (indicato in latino con un termine generico, liber, origine della parola «libro»). Il papiro sarebbe stato sostituito da tecnologie più durature: la pergamena, sviluppata nel Mediterraneo orientale e poi diffusa in tutta Europa, e successivamente la carta, giunta in Occidente dall'Asia grazie ad artigiani e commercianti arabi. Per quattro secoli, tuttavia, il papiro fu il mezzo scrittorio dominante.

Non era però immune da difetti, come per esempio la facilità con cui bruciava. Essendo costituito da materia organica essiccata, avvolta strettamente attorno a un'asta di legno, è molto infiammabile, il che può essere disastroso in una biblioteca di oggetti simili. Abbiamo rinvenuto i papiri sopravvissuti per lo più come materiale di scarto, nei mucchi di immondizia antica in Egitto (ne è un esempio il famoso sito di Ossirinco) o sotto forma di cartonnage, materiale usato per avvolgere corpi mummificati. Ci sono giunte pochissime biblioteche di rotoli di papiro: la più famosa si trova a Ercolano, dove a metà del Settecento fu scoperta la «Villa dei Papiri», sigillata sotto il diluvio di cenere vulcanica eruttata dal Vesuvio nel 79 e.v. In totale sono stati estratti oltre 1700 rotoli, per lo più carbonizzati o completamente fusi dal calore dell'eruzione. Il numero di quelli leggibili basta ad attribuire una passione per la filosofia greca, in particolare quella di Filodemo, alla persona che aveva formato la biblioteca.20 I fragili rotoli sono tuttora in corso di apertura e decifrazione, attualmente tramite raggi X: nel 2018 è stato annunciato che uno contiene una parte delle famose Storie perdute di Seneca.

L'ambiente in cui è conservato il papiro è fondamentale per la sua sopravvivenza a lungo termine. Il clima di Alessandria, città portuale, era umido e quindi dannoso per i rotoli più vecchi, poiché favoriva le muffe e altri processi organici di decomposizione.21 Altre grandi raccolte (come quella di Pergamo nell'attuale Turchia) a un certo punto vennero copiate dal papiro alla pergamena, un materiale scrittorio fatto di pelle di animale conciata. Fu una sorta di migrazione tecnologica tra formati in cui era codificato il sapere.

A quel che pare, in ultima analisi la distruzione della Biblioteca di Alessandria è dovuta al declino, nel corso dei secoli, nel controllo, nella gestione e nei fondi a sua disposizione. Più che evidenziare il trionfo disastroso dell'ignoranza barbarica sulla verità civilizzata, la storia di Alessandria è un apologo sui pericoli di un lento degrado, causato da scarsi finanziamenti, incuria e in generale indifferenza per le istituzioni che conservano il sapere e lo mettono a disposizione. Al contrario, Pergamo, grande rivale di Alessandria, arricchì e curò le sue collezioni.
Gli studi moderni datano alla fine del III secolo a.e.v. la fondazione della biblioteca di Pergamo, sebbene gli scrittori antichi, come Strabone, la facciano risalire all'inizio del secolo successivo, attribuendola al re Eumene II (197-160) della dinastia degli Attalidi.22 Pergamo contendeva ad Alessandria più di qualunque altra il titolo di maggior biblioteca del mondo antico, in base non solo alla natura e alle dimensioni del patrimonio, ma anche alle ricerche svolte in loco dagli studiosi, parte integrante della biblioteca.23 Secondo diversi autori antichi, la rivalità divenne una questione di Stato e arrivò a contrapporre i monarchi rispettivi, Tolomeo V (204-180) ed Eumene.24 Ciascuna biblioteca aveva i propri studiosi «divi»: ad Alessandria c'era Aristarco, famoso curatore delle opere di Esiodo, mentre Pergamo vantava il brillante Cratete di Mallo, commentatore di Omero. Come per Alessandria, neanche a Pergamo esistono resti specifici che possano aiutarci a localizzare il sito della biblioteca, a quanto pare entrata in declino parallelamente alla dinastia attalide, che aveva legato il prestigio della biblioteca al proprio. Nel 133 a.e.v. il regno attalide fu conquistato dai romani; iniziò allora il degrado della biblioteca, ormai priva di stretti rapporti con lo Stato.

Il caso di Alessandria ci aiuta a comprendere gli ideali delle biblioteche, in quanto creò un modello che nei secoli successivi molti altri enti hanno cercato di emulare (nonostante l'assenza di dettagli sulla sua struttura). Alessandria insegna l'importanza di associare una grande collezione e il servizio offerto a una comunità di eruditi, che mettono a disposizione il sapere e generano nuove conoscenze tramite i propri studi. Strabone svolse le sue ricerche geografiche ad Alessandria e descrive i bibliotecari e gli studiosi come un synodos, una comunità, di trenta-cinquanta uomini colti (a quel che pare non c'erano donne). Era un gruppo internazionale: molti venivano dalla Grecia, patria dei regnanti dell'epoca, ma vi furono attivi anche studiosi romani che copiarono e commentarono poesie e drammi greci.

Un contributo fondamentale al successo della biblioteca provenne da chi la diresse. Cinque dei primi sei bibliotecari

erano importanti scrittori del mondo classico: Zenodoto, Apollonio Rodio, Eratostene, Aristofane di Bisanzio e Aristarco.25 Intorno al 270 a.e.v. era bibliotecario Apollonio Rodio, l'autore delle Argonautiche; si dice che abbia incoraggiato un giovane studioso di nome Archimede, proveniente da Siracusa, proponendogli di svolgere i suoi studi nel Museo. Mentre era ad Alessandria Archimede osservò le variazioni del livello del Nilo e inventò la cosiddetta «vite», dispositivo che porta ancora il suo nome.26 Anche il matematico Euclide fu invitato nella comunità di Alessandria, e si pensa che vi abbia compilato i famosi Elementi, ritenuti il fondamento della matematica moderna; nella stessa città, forse, prese come discepolo Apollonio Pergeo. I bibliotecari e gli studiosi di Alessandria non si limitavano a preservare quel che si sapeva: standardizzavano i testi e aggiungevano le proprie idee, generando nuove conoscenze. Ad Alessandria si creò qualcosa che non poté essere distrutto dal fuoco e dall'incuria progressiva: la concezione attuale degli studi e della cultura.

È difficile comprovare un legame diretto tra le biblioteche del mondo antico e quelle successive, ma è possibile riconoscere tratti comuni nelle maniere di gestire e conservare la conoscenza. Non esiste una genealogia professionale diretta che risalga ai bibliotecari di Alessandria o di Ninive. Non furono redatti manuali, non si tramandarono massime concettose. Ciò che rimane è soprattutto un ethos, l'idea che la conoscenza rappresenta un grande potere, che riunirla e preservarla è un obiettivo prezioso e che perderla può essere il campanello d'allarme che segnala il declino della civiltà.

Oggi, mentre cammino nella Bodleian, molto di quello che vedo mi ricorda la storia della biblioteconomia. Nelle ventotto biblioteche che formano la Bodleian osserviamo l'evoluzione dei metodi concreti per salvaguardare il sapere e condividerlo. Usiamo sempre gli stessi edifici, in molti casi progettati da subito come biblioteche (alcuni, più di sei secoli fa): ciò è di ispirazione per tutti noi che ci lavoriamo. Questi fabbricati ora hanno l'illuminazione elettrica, il riscaldamento centralizzato, computer, wi-fi e altri strumenti per lo studio, ma il processo di innovazione ebbe origine quasi duemila anni prima della fondazione della Biblioteca di Alessandria.

Quando esaminiamo il retaggio concreto delle antiche biblioteche, il materiale sopravvissuto è davvero notevole. Una settantina d'anni fa, per esempio, un giovane capraio di nome Muhammed edh-Dhib scoprì alcune giare nelle grotte di Qumran, nel deserto di Giudea. All'interno dei recipienti c'erano centinaia di rotoli che riportavano le più antiche copie sopravvissute di quasi tutti i libri della Bibbia ebraica. Uno scavo archeologico datò tra il 100 a.e.v. e il 70 e.v. circa l'occupazione del sito vicino al complesso delle grotte, mentre la redazione dei manoscritti risaliva a un periodo compreso tra il IV secolo a.e.v. e il 70 e.v. (anno della distruzione del Secondo Tempio di Gerusalemme). Questi cosiddetti manoscritti del Mar Morto sono fragili e frammentari, in netto contrasto con la loro straordinaria sopravvivenza. Non ci è chiaro come questi documenti si siano conservati nelle grotte di Qumran. Forse qualcuno ve li nascose e anzi in genere si propende per questa teoria: sarebbe stata l'iniziativa di un gruppo religioso ebraico, presumibilmente gli esseni, durante le persecuzioni romane che seguirono la prima rivolta ebraica nel 66-73 e.v. Il luogo desertico e il modo in cui i rotoli furono riposti ne ha assicurato la conservazione. Alcuni rotoli del Mar Morto erano scritti su papiro, ma per lo più si trattava di documenti su pergamena, più durevoli.

La vicenda della Biblioteca di Alessandria porta con sé un insegnamento fondamentale; la sua scomparsa è stata di monito per le società successive. Molti, in parte spinti da Edward Gibbon, hanno ritenuto a lungo che il crollo dell'impero romano sia stato seguito dai «secoli bui». Oggi agli storici è chiaro che non accadde niente del genere dopo la fine della Biblioteca di Alessandria. Se continua a sembrarci un'epoca buia, il motivo è che ci sono giunte poche tracce di salvaguardia delle conoscenze. Si continuò a raccoglierle e la cultura fiorì in Europa, Asia, Africa e Medio Oriente, proseguendo l'opera svolta ad Alessandria e in altri centri. Il patrimonio intellettuale del mondo greco si conservò soprattutto tramite la cultura araba e si diffuse con efficacia attraverso copie e traduzioni. Grazie a numerosi sapienti nei centri di erudizione arabi, come Tabriz nell'attuale Iran, la cultura e la scienza greche si trasmisero e spesso tornarono in Occidente sotto forma di traduzioni in latino e tramite scambi culturali in località cosmopolite, come Toledo in al-Andalus (nome della Spagna musulmana).27

Durante i primi secoli della nostra era, mentre la Biblioteca di Alessandria entrava in declino, la cultura del mondo antico si conservava grazie alle biblioteche. Una di queste prime biblioteche è raffigurata in un mosaico nel mausoleo dell'imperatrice Galla Placidia a Ravenna, costruito appositamente nel 450 e.v. per ospitarne la sepoltura. Nel mosaico si vede un armadio a due ripiani, ciascuno dei quali contiene due libri posti in orizzontale; i quattro volumi riportano i nomi degli Evangelisti. Il mobile ha zampe robuste che lo tengono sollevato dal pavimento (forse per proteggere il contenuto dagli allagamenti).28

La Biblioteca Capitolare di Verona ha origine dallo scriptorium della cattedrale. Il libro più antico direttamente legato alla biblioteca risale al 517 e fu scritto da un certo Ursicino, che aveva ricevuto un ordine minore, ma al patrimonio appartengono libri di almeno un secolo prima, quando la Biblioteca di Alessandria conservava forse ancora un barlume dell'antica gloria. È molto probabile che questi libri siano copie realizzate nello scriptorium a partire da originali ottenuti

proprio per ampliare la collezione. Nel VI secolo, nel deserto del Sinai, una comunità religiosa edificò un monastero dedicato a santa Caterina e formò una biblioteca che ospitava manoscritti biblici di enorme importanza, tra cui in particolare il celebre Codice Sinaitico, il più antico e più completo manoscritto della Bibbia in greco, risalente alla prima metà del IV secolo. La biblioteca conserva tuttora manoscritti e libri a stampa per la propria comunità e per gli studiosi esterni.
Molte opere fondamentali andarono tuttavia perdute in quella che ora chiamiamo «tarda antichità» (compresa all'incirca tra il III e l'VIII secolo): lo sappiamo grazie a occasionali tracce indirette in libri successivi, o a ritrovamenti casuali di frammenti di papiri, quando gli scavi archeologici degli ultimi centocinquant'anni hanno portato alla luce testi prima sconosciuti. I papiri così scoperti hanno anche rivelato versioni migliori di opere classiche già note nel Medioevo. A Bisanzio, nel VI secolo, Giovanni Lido aveva testi di Seneca e di Svetonio più completi di quelli che ci sono giunti. Il vescovo nordafricano san Fulgenzio, vissuto nel V secolo, e san Martino, arcivescovo di Braga in Portogallo nel secolo successivo, citarono (o addirittura plagiarono) testi di Petronio e Seneca oggi perduti che non rientrano quindi più nel corpus della letteratura latina.29

Il maggior esempio di perdita letteraria è costituito dalla poetessa greco Saffo, nata sull'isola di Lesbo nel VII secolo a.e.v.; era una figura culturale così importante nel mondo antico che Platone la chiamò «decima musa». Saffo era celebre per la sua poesia d'amore indirizzata a donne, tanto che da lei e dalla sua isola natale traggono origine i termini attuali «saffico» e «lesbica». Un gran numero di autori classici, da Orazio a Ovidio, citano Saffo, tanto apprezzata che gli studiosi di Alessandria compilarono ben due edizioni critiche delle sue poesie in nove volumi; oggi della sua opera sopravvivono però solo frammenti. L'unica poesia completa che abbiamo proviene da un'antologia di liriche greche, mentre il resto è stato ricostruito unendo citazioni dipinte su frammenti di vasi e su papiri trovati in cumuli di rifiuti antichi, in particolare quello di Ossirinco, in Egitto. Il frammento 38 dice semplicemente «tu ci consumi».30 Come per la Biblioteca di Alessandria, varie teorie contrastanti provano a giustificare la scomparsa delle opere di un'autrice così importante. A lungo si è dato credito all'ipotesi che la Chiesa cristiana le abbia fatte eliminare per ragioni morali. Gli scrittori del Rinascimento affermarono addirittura che furono bruciate a Roma e a Costantinopoli nel 1073 per ordine di papa Gregorio VII. In realtà è probabile che le opere di Saffo, scritte in un oscuro dialetto eolico di difficile lettura, siano andate perdute quando non c'era interesse sufficiente a copiarle su pergamena, nell'epoca in cui il codice rilegato si sostituì ai rotoli di papiro. Il mucchio di rifiuti di Ossirinco, dissotterrato nel 1897 dalla Egypt Exploration Society, fornisce oltre il 70 per cento dei papiri letterari sopravvissuti.

Man mano che si affermava il cristianesimo, i libri e le biblioteche si diffusero in Europa e nel mondo mediterraneo. Alcuni indizi segnalano l'esistenza di biblioteche persino in Gran Bretagna, ai confini dell'impero romano (il poeta Marziale, morto all'inizio del secondo secolo, commentò sarcastico che le sue opere venivano lette persino lassù). In centri importanti come Costantinopoli (nota come Bisanzio fino alla rifondazione nel 330), lo spirito della Biblioteca di Alessandria rivisse quando, circa nel 425, Teodosio II rifondò un'università imperiale e fu istituita una nuova «scuola superiore cristiana».31 Nel VI secolo Cassiodoro, studioso e politico alla corte di Teodorico, re d'Italia, si ritirò a vita monacale. Fondò il monastero di Vivario in Calabria e creò un'importante biblioteca, il cui scriptorium era un grande centro di erudizione; almeno due libri furono copiati e inviati alla prima comunità cristiana nell'abbazia di Monkwearmouth-Jarrow nell'Inghilterra settentrionale. Si trattava della Bibbia e della Expositio Psalmorum, il commento ai Salmi scritto dallo stesso Cassiodoro (una copia dell'VIII secolo è ora nella biblioteca della cattedrale di Durham). In seguito la Bibbia fu copiata nello scriptorium di Monkwearmouth-Jarrow, ottenendo il cosiddetto Codex Amiatinus, che fu spedito a Roma come regalo ma non ci arrivò mai; è ora conservato a Firenze, nella Biblioteca Medicea Laurenziana. Il Codex Amiatinus include persino il dipinto di una biblioteca, completa di libri, scaffale e il profeta Ezra impegnato a scrivere.32

In questo periodo il sapere fu trasmesso al di fuori del mondo cristiano grazie alle copie realizzate da comunità islamiche ed ebraiche. Nella fede ebraica la copia della Bibbia e di altri testi sacri era così importante che si formularono leggi religiose per stabilire i comportamenti da tenere riguardo alla parola scritta.33 In tutto il mondo islamico, sebbene dominasse ancora la tradizione di memorizzare il Corano e trasmetterlo oralmente, il libro divenne un importante strumento intellettuale per diffondere i testi sacri e altre idee. Le comunità islamiche impararono a fabbricare la carta dai cinesi e, secondo l'enciclopedista del XIII secolo Y?q?t al-Hamaw?, nel 794-795 fu fondata a Baghdad la prima cartiera, la cui produzione era sufficiente perché i burocrati potessero abbandonare la pergamena e il papiro per i loro registri.34 Questa ampia disponibilità di carta (meno fragile del papiro e molto più economica della pergamena) permise ai musulmani di sviluppare una sofisticata cultura del libro; divenne perciò comune vedere biblioteche, venditori di carta e di libri a Baghdad, dove cartai e librai erano famosi come uomini di cultura. Questa tendenza si diffuse presto in altre città del mondo islamico.

Le biblioteche cominciarono ad apparire un po' ovunque, dalla Spagna islamica al regno abbaside in Iraq. La Siria e l'Egitto ne vantavano alcune grandi, la Spagna islamica più di settanta e trentasei la sola Baghdad: in questa grande città la prima collezione pubblica fu riunita durante il regno di al-Man??r (754-775), fondatore di Baghdad, o del

successivo califfo H?r?n al-Rash?d (786-809). Suo figlio, il califfo al-Mamun, fondò la Casa della Sapienza come biblioteca e istituto accademico dedicato alla traduzione, alla ricerca e all'istruzione; attirò studiosi di tutto il mondo, appartenenti a molte culture e religioni. Qui riviveva lo spirito della Biblioteca di Alessandria: insegnanti e discepoli collaboravano per tradurre manoscritti greci, persiani, siriaci e indiani. Sotto il patrocinio del califfo, gli studiosi della Casa della Sapienza potevano esaminare manoscritti greci portati da Costantinopoli e tradurre le opere di Aristotele, Platone, Ippocrate, Euclide, Tolomeo, Pitagora, Brahmagupta e molti altri. Nei secoli successivi furono create altre biblioteche, come la Casa della Conoscenza, istituita nel 991 dal persiano Sabur ibn Ardashir. Possedeva oltre diecimila volumi su argomenti scientifici, ma fu distrutta durante l'invasione selgiuchide a metà del X secolo.35

Secondo l'enciclopedista egiziano al-Qalqashand?, «la biblioteca dei califfi abbasidi a Baghdad […] comprendeva innumerevoli libri, preziosi più di ogni altra cosa». Queste biblioteche avrebbero subìto gravi danni, sia deliberati sia collaterali, durante l'invasione dei mongoli nel XIII secolo.36 Gli studiosi islamici crearono anche una sofisticata erudizione, specialmente in ambito scientifico, e per oltre un millennio i testi specialistici islamici raccolti nelle biblioteche europee avrebbero contribuito a innovare le ricerche scientifiche.37

Nel VII secolo il Nord Europa ospitava già numerosi monasteri, spesso dotati di biblioteche, benché raramente grandi. In Gran Bretagna, tra le prime comunità cristiane di Canterbury, Malmesbury, Monkwearmouth-Jarrow e York, le raccolte di libri erano abbastanza consistenti da potersi definire biblioteche vere e proprie, ma pochi volumi delle isole britanniche sopravvissero alle invasioni vichinghe.38

All'inizio del IX secolo i monaci di Iona, comunità insulare fondata da san Colombano, furono massacrati dai vichinghi che ne distrussero l'importante scriptorium. Si ipotizza che il famoso manoscritto miniato noto come il Libro di Kells sia stato in realtà scritto a Iona e poi trasferito a Kells per timore delle incursioni vichinghe.39 Vi sfuggì il celeberrimo Evangeliario di Lindisfarne (ora nella British Library), realizzato nell'VIII secolo nell'omonima comunità cristiana; circa centocinquant'anni dopo il libro lasciò l'isola, quando il monastero si trasferì in un luogo più sicuro sulla terraferma, portandolo con sé insieme al corpo della sua guida spirituale, san Cutberto. Il libro è oggi famoso come opera di antica arte cristiana, grazie alle sue immagini di bellezza e complessità spettacolari, ma ai suoi tempi era importante come forte simbolo della cristianizzazione dell'Europa settentrionale.

Un secolo dopo aver lasciato l'isola di Lindisfarne, il magnifico tomo, dotato di una rilegatura sontuosa, decorata con metalli preziosi, pietre e gioielli, giunse presso una comunità religiosa a Durham. A metà del X secolo Aldred, monaco che si ritiene legato a Chester-le-Street, una delle due comunità di Durham, aggiunse al testo latino dei vangeli una glossa in inglese antico che è di fatto la prima resa del Nuovo Testamento in questa lingua. Appose inoltre un colophon che registra la tradizione testuale del libro: era stato scritto da Eadfrith, vescovo di Lindisfarne (c.698-722), rilegato dal suo successore Aethilwald (morto nel 740), mentre Billfrith adornò la copertina con oro, argento e gemme. Nel XII secolo Symeon, monaco di Durham, affermò che il libro, «conservato in questa chiesa», era un tesoro quanto il corpo di san Cutberto stesso.40

La Bodleian ha due libri che in quell'epoca si trovavano in una biblioteca di Costantinopoli: le copie più antiche degli Elementi di Euclide e dei Dialoghi di Platone che ci siano giunte in forma completa. Qualche tempo dopo, alla fine del IX secolo, si trovavano entrambe nella biblioteca del vescovo Areta, originario di Patrasso.

Verso il 1066, all'epoca dell'invasione normanna della Gran Bretagna, le più grandi raccolte, come quella di Ely, erano molto più piccole delle omologhe nel mondo islamico: riunivano solo poche centinaia di volumi. Prima della conquista normanna, le biblioteche inglesi erano per lo più tanto piccole che le si poteva conservare in alcuni forzieri o armadi; solo pochi monasteri avevano locali appositi. Sopravvive per esempio un elenco di libri ricevuti dall'abbazia di Peterborough, fondata nel VII secolo, come dono del vescovo Æthelwold di Winchester (che l'aveva rifondata nel 970): vi compaiono appena venti libri.41 Il Venerabile Beda racconta che all'inizio del VII secolo papa Gregorio Magno inviò molti libri ad Agostino a Canterbury, ma potevano essere bibbie e testi liturgici; in Beda l'unico riferimento esplicito a una biblioteca riguarda quella di Hexham, nel Northumberland, che a quanto pare comprendeva storie delle passioni dei martiri e altri libri religiosi.42

Le biblioteche sopravvissero alla fine delle civiltà antiche, ma nessuna di quelle greche, egizie, persiane o romane rimase in attività senza interruzioni. I testi copiati furono presto raccolti in nuovi enti istituiti per ospitarli. Tra queste nuove biblioteche cristiane, quella del monastero di Santa Caterina, la Biblioteca Capitolare di Verona e altre sopravvivono dalla fondazione, risalente agli ultimi anni del mondo antico; insieme a quelle fondate nei secoli successivi, crearono un modello per il fiorire della conoscenza e formarono una rete di istituzioni che avrebbe sostenuto le società occidentali e mediorientali per tutto il Medioevo.

La leggenda della Biblioteca di Alessandria ha attribuito alle biblioteche e agli archivi il ruolo di creare nuova

conoscenza, come dimostrano i libri e gli studiosi del Museo. La fama di Alessandria si diffuse nel mondo antico e si tramandò nella storia, suscitando tentativi di emulare il suo compito, quello di raccogliere e organizzare le conoscenze del mondo: secondo la prefazione a The Life of Sir Thomas Bodley, pubblicata nel 1647, la grande biblioteca allestita dall'eponimo studioso superava persino l'«orgogliosa fama della Biblioteca egiziana».43 L'eredità di Alessandria è stata anche fonte d'ispirazione per bibliotecari e archivisti nel loro impegno per proteggere e salvare la conoscenza.

Una pira depapirsSi convertim els nostres pensaments en el llegat que deixen les biblioteques antigues en la consciència col·lectiva, n'hi ha una de llegendària, la fama de la qual no té rival: la d'Alexandria. Tot i que es remunta a una època molt posterior a les mesopotàmiques i al fet que no hi ha testimonis materials, la d'Alexandria és la biblioteca arquetípica de l'imaginari occidental i encara sovint es considera la més gran mai reunida per les grans civilitzacions del món antic.Tot i que la informació que tenim sobre la Biblioteca d'Alexandria és fragmentària, com a mínim –les fonts primàries són escasses, que sovint es limiten a citar altres fonts que ara es perden o són difícils de verificar perquè són massa antigues–, la idea d'una biblioteca veritablement universal, un lloc únic per preservar tot el coneixement del món, ha inspirat escriptors i bibliotecaris al llarg de la història. Sabem que en realitat a l'antiga Alexandria hi havia dues biblioteques, la del Museu i la del Serapeu, també anomenada "biblioteca interna" i "externa". El Museu, en grec Mouseion, era un temple dedicat a les muses, les nou deesses germanes que presidien la creativitat i el coneixement humà, en totes les seves formes, incloent-hi la història, la poesia èpica, l'astronomia; d'aquí ve l'actual nom comú "museu". El Museu d'Alexandria, però, estava lluny del sentit modern del terme: era una biblioteca viva, plena de llibres (en forma de rotlles) i erudits.El Mouseion era un gran repertori de coneixements, un lloc on els estudiosos anaven a estudiar. L'edifici estava situat al Barri Reial, el Bruchion; la proximitat al palau va ser un clar senyal de la seva importància.1 L'historiador i geògraf grec Strabo, que va escriure en els primers anys de l'era cristiana, emfatitza la importància per a la biblioteca del mecenatge reial i descriu el seu menjador comú en què el rei de vegades es va unir a erudits.2 La llista d'aquest últim és una mena de rotllo d'or dels grans pensadors del món antic: inclou no només Euclides (el pare de la geometria) i Arquímedes (el pare de l'enginyeria), sinó també Eratòstenes, autor del primer càlcul que va establir la circumferència terrestre amb notable precisió. Els devem molts dels descobriments intel·lectuals en què es basa la civilització moderna.Un annex de la biblioteca estava contingut al Serapeu, temple de Serapis, que era un déu "inventat". Els escriptors antics no estan d'acord si va ser Ptolemeu I o II qui va introduir el culte a Serapis a Egipte, però les proves arqueològiques mostren que el temple va ser fundat per Ptolemeu III Evergete I (246-221 aC). 3 La fundació de la segona biblioteca legitimà encara més el lloc de culte; igual que el Museu, va ser construït per sorprendre. En la descripció de l'historiador romà Ammianus Marcel·lí, estava "tan adornat amb aurícules amb columnates molt grans, estàtues, que semblen vives, i obres d'art de tota mena, que no hi ha res a la terra més sumptuós que el Capitoli, del qual la venerable Roma és eternament superba".4La Biblioteca d'Alexandria va créixer constantment després de la seva fundació, segons informa un curiós text conegut com la Carta d'Aristea, escrita cap al 100 aC. Es diu que poc després de la fundació la biblioteca havia acumulat 500.000 rotlles i que l'addició del Serapeu va comportar una capacitat encara més gran. L'historiador romà Aulus Gellius, en la seva miscel·lània obra Nits, ens dóna la xifra de 700.000 volums, repartits entre les dues biblioteques. Giovanni Tzetzes és una mica més precís (els bibliotecaris solen estar més tranquils, si veuen recomptes precisos de col·leccions); afirma que el Museu contenia 490.000 volums i el Serapeu 42.800. S'ha d'extremar la precaució pel que fa a les estimacions antigues de la col·lecció; donada la quantitat de textos supervivents del món antic, els números citats per a la biblioteca no poden ser realistes. Però aquestes estimacions, tot i que preses amb escepticisme, ens diuen que la biblioteca era enorme, molt més gran que qualsevol altra col·lecció coneguda en aquell moment.5Què es pot dir del paper que va tenir la Biblioteca d'Alexandria a l'antic regne que la va allotjar? Era alguna cosa més que un repositori de coneixement? No sabem pràcticament res de com funciona, però sembla que a més d'una evident ambició d'adquirir i preservar el coneixement, volíem difondre la cultura. Aftonius, que va escriure al segle IV dC, parla de "dipòsits [...] obert a aquells que tenien ganes d'estudiar, un estímul a tota la ciutat per assolir la saviesa."6 És possible que la "llegenda" d'Alexandria derivi no només de la mida de la col·lecció, sinó també de l'accessibilitat dels coneixements que s'hi van trobar. Sabem per l'historiador romà Suetonius que, a finals del segle I dC, l'emperador Domicià va enviar escribes a Alexandria per copiar textos que s'havien perdut en diversos incendis de biblioteques romanes.7 Tots aquests factors, la considerable grandària de les dues biblioteques, la comunitat d'erudits residents al Museu i la generosa política d'accés, van contribuir a l'encant de la biblioteca, situant-lo al centre de l'erudició i la cultura.Quan parlem de la Biblioteca d'Alexandria, la majoria de les vegades és per esmentar, com a apòleg moral, la seva destrucció: aquell imponent edifici, que aparentment tancava un vast oceà de coneixement, va ser arrasat a terra en un violent incendi. En cert sentit, per al llegat de la biblioteca, el seu final ha esdevingut tan important com la seva existència, si més no. La confirmació prové del fet que el relat clàssic, segons el qual la biblioteca va ser consumida per un incendi apocalíptic, és un mite. En efecte, un conjunt de mites i llegendes (sovint contradictòries) a les quals l'imaginari popular continua aferrat.Potser la versió més coneguda és la d'Ammianus Marcel·lí que en les seves Històries (escrites cap al 380-390 aC) relata: "El testimoni unànime de fonts antigues afirma que set-cents mil volums, recollits gràcies a la cura incessant dels reis Ptolemeu, van morir en flames, mentre que la ciutat, durant la guerra alexandrina en temps del dictador Cèsar,

va ser saquejada".8 Un altre autor antic, Plutarc, ens dóna més detalls sobre l'incendi. Després que una multitud d'alexandrins s'hagués aixecat contra els romans, Cèsar es va veure obligat a barricar-se al districte del palau, prop de les drassanes. Corria el risc de "perdre la flota i es va veure obligat a calar foc que, estenent-se des de l'arsenal fins a la gran biblioteca, la va destruir".9 Cassius Dione és d'una opinió lleugerament diferent que, en la seva Història romana (escrita cap al 230 aC), sosté: "El foc es va incendiar en diversos llocs", però van ser els llocs de construcció i "el graner i la biblioteca completa, com diuen, de molts i molt preciosos llibres", per ser destruïts, i no la biblioteca del Museu.10Al llarg de la història, aquest mite –que d'una manera o altra el col·lapse és culpa de Cèsar– ha entrat en conflicte amb altres versions. El 391 Alexandria s'havia convertit en una ciutat cristiana i el seu líder religiós, el patriarca Theophilus, va destruir el temple perquè ja no tolerava els ocupants pagans del Serapeu. El 642 el domini musulmà a Egipte es va estendre fins a Alexandria; un relat del final de la biblioteca l'atribueix a la destrucció duta a terme per Amr (el líder militar àrab que havia conquerit la ciutat) per ordre del califa Omar. Aquesta versió atribueix una lògica perversa al califa: "Si els escrits dels grecs estan d'acord amb l'Alcorà, són inútils i no cal preservar-los; si no hi estan d'acord, són perillosos i s'han de cremar". Segons aquesta llegenda, la frase del califa es va "dur a terme amb obediència cega": els rotlles es distribuïen als quatre mil banys d'Alexandria, on s'utilitzaven com a combustible per escalfar l'aigua, trigant sis mesos a esgotar l'estoc.11D'acord tots els historiadors antics hi ha el fet que la biblioteca es va perdre; la seva autoritat va ajudar a propagar la llegenda, reforçada encara més a finals del segle XVIII amb la publicació del volum III de l'obra mestra d'Edward Gibbon, La història de la decadència i caiguda de l'Imperi Romà. Hi ha el passatge més viu sobre la destrucció de la biblioteca fins aleshores aparegut en anglès; frases que, per si soles, farien de la pèrdua de la biblioteca el poderós símbol de la barbàrie que encara avui és. "La rica biblioteca d'Alexandria va ser saquejada o destruïda, i uns vint anys després la vista de les prestatgeries buides va emocionar el penediment i la indignació de tots els espectadors, que no tenien la ment completament enfosquida pels prejudicis religiosos", va escriure Gibbon, assenyalant la desaparició de les "obres dels antics" i lamentant que tantes es van perdre "irreparablement"12L'element comú a tots aquests mites és considerar la biblioteca víctima de la barbàrie que triomfa sobre el coneixement, una perspectiva que va ajudar a transformar-lo en un símbol: la narració i revisió d'aquests mites ha portat a invocar el seu nom gairebé sempre com a metàfora, a descriure l'ambició d'acumular coneixement universal o la pèrdua d'un gran patrimoni intel·lectual. Però, què va passar realment amb la Biblioteca d'Alexandria? I la seva existència i el seu final ens poden ensenyar alguna cosa més, més enllà del mite?El fet que la biblioteca no sobrevisqués al període clàssic està fora de disputa. La raó precisa és menys clara. Cèsar argumenta que la crema d'Alexandria va ser un dany col·lateral de la guerra contra el gran adversari Pompeu, el 48-47 aC. Els vaixells que transportaven tropes enemigues havien atracat al port, prop d'una zona d'emmagatzematge, i els homes de Cèsar els havien incendiat. L'incendi que va seguir va destruir diverses naus dels voltants. Atès que la ciutat tenia ordres de confiscar llibres a bord de tots els vaixells entrants, amb l'objectiu de copiar-los per a la biblioteca, és possible que aquests volums s'emmagatzemin temporalment als magatzems portuaris. Les col·leccions de la biblioteca van patir danys, però no enormes. Així ho confirma el relat del geògraf Strabo, que va dur a terme gran part de la seva recerca utilitzant fonts bibliotecàries poques dècades després dels fets del 48-47.13Les dues biblioteques eren molt fràgils. Pel que sembla, el Serapeu es va cremar cap al 181 aC i després de nou el 217, però va ser reconstruït; tanmateix, res no aclareix si l'incendi va implicar la biblioteca o només el complex del temple.14 El 273 Alexandria va ser ocupada per l'exèrcit d'una rebel·lió de Palmira; en reconquerir la ciutat, Aurelià va enderrocar el complex del palau i gairebé amb tota seguretat va danyar la biblioteca. Cap escriptor antic no proporciona confirmació explícita d'aquest últim fet, però si és cert (per cert, més d'un segle després la zona encara no havia estat reconstruïda), és possible que la biblioteca del Serapeu sobrevisqués a la del Museu.15Les observacions sinceres de Gibbon sobre el final de la biblioteca van resultar de moltes lectures en profunditat sobre el tema; la seva opinió sobre la causa més probable de la destrucció ens pot il·luminar. Gibbon es va oposar a culpar els conqueridors musulmans d'Egipte i les ordres del califa Omar. Van ser alguns escriptors del cristianisme primerenc (com Abulfaragio, també anomenat Barebreo) els que van expressar aquesta versió dels esdeveniments, incloent-hi el detall evocador dels rotlles que alimenten els milers de banys de la ciutat. Gibbon sabia que aquesta història havia provocat una forta reacció entre els estudiosos, que havien "deplorat aquell naufragi irreparable del coneixement, les arts i el geni de l'antiguitat."16 Com a escèptic de la Il·lustració, va fer un judici clar: no era lògic que el califa incendiés els textos religiosos jueus i cristians, considerats sagrats fins i tot per l'islam. A més, la història era inversemblant per raons pràctiques, ja que "el foc s'hauria d'extingir ràpidament per falta de material."17Per a Gibbon la Biblioteca d'Alexandria va ser un dels grans èxits del món clàssic; la seva destrucció, que en última instància atribueix a un llarg i gradual abandonament i creixent ignorància, va ser un símbol de la barbàrie que va aclaparar l'Imperi Romà, despullant gradualment la civilització del que només en el seu temps va ser finalment redescobert i apreciat. Els incendis (accidentals o intencionats) van ser conjuntures dramàtiques en què es van perdre molts llibres, però el declivi de la biblioteca va ser més gradual, tant perquè es va descuidar la seva organització com per la progressiva obsolescència dels propis rotlles papirs.Fa uns anys en un monestir de Grècia hi havia un manuscrit de Galè, un gran estudiós de la medicina, que conté l'únic relat conegut d'un incendi ocorregut el 192 aC a la biblioteca imperial de Roma. Estava situada a l'anomenada Domus Tiberiana, situada al turó Palatí, al cor de la ciutat. El foc va destruir els rotlles originals de l'edició editada per un il·lustre estudiós grec de les obres d'Homer, un dels autors més influents del món clàssic (i potser de tots els temps).18 Però l'important és que aquests rotlles eren un botí robat a la Biblioteca d'Alexandria i portat a Roma. Van ser preses per Luci Aemilius Paulus, pare del famós general romà Scipio

Aemilianus, després de derrotar el rei Perseu de Macedònia el 168 aC. aquesta primera gran col·lecció de pergamins de papir portats de tornada a Roma va influir profundament en la vida literària de la ciutat.19Els egipcis havien estat els primers a utilitzar el papir com a material d'escriptura. Per obtenir-lo, es va extreure la medul·la de la tija de la planta del papir. Les capes d'aquesta substància es van superposar, mullar per unir-les, assecar-les al sol i després suavitzar-les perquè la superfície pogués rebre una tinta especial. Normalment les làmines de papir es juxtaposaven i s'embolicaven al voltant d'una vareta de fusta per formar un rotlle (indicat en llatí amb un terme genèric, liber, origen de la paraula "llibre"). El papir seria substituït per tecnologies més duradores: el pergamí, desenvolupat a la Mediterrània oriental i després estès per tot Europa, i més tard el paper, que va arribar a Occident des d'Àsia gràcies a artesans i comerciants àrabs. Durant quatre segles, però, el papir va ser el mitjà d'escriptura dominant.Tot i això, no era immune a defectes, com la facilitat amb què es cremava. En estar fet de matèria orgànica seca, embolicat fortament al voltant d'una vareta de fusta, és molt inflamable, cosa que pot ser desastrosa en una biblioteca d'objectes similars. Vam trobar els papirs supervivents principalment com a material de rebuig, en piles d'escombraries antigues a Egipte (un exemple és el famós lloc d'Oxirrinc) o en forma de cartonatge, un material utilitzat per embolicar cossos momificats. Hi ha molt poques biblioteques de papirs: la més famosa es troba a Herculà, on a mitjans del segle XVIII es va descobrir la "Villa dei Papiri", segellada sota la inundació de cendres volcàniques que va esclatar el Vesuvi el 79 aC. En total, es van extreure més de 1700 rotllos, la majoria carbonitzats o completament fosos per la calor de l'erupció. El nombre de llegibles és suficient per atribuir una passió per la filosofia grega, en particular la de Philodemus, a la persona que havia format la biblioteca.20 Els fràgils rotlles encara s'obren i es desxifren, actualment per raigs X: el 2018 es va anunciar que un conté una part de les famoses Històries perdudes de Sèneca.L'entorn en què s'emmagatzema el papir és fonamental per a la seva supervivència a llarg termini. El clima d'Alexandria, una ciutat portuària, era humit i, per tant, perjudicial per als desplaçaments més antics, ja que afavoria els motlles i altres processos orgànics de descomposició.21 Altres grans col·leccions (com la de Pèrgam a l'actual Turquia) en un moment donat van ser copiades del papir de pergamí, un material d'escriptura fet de pell d'animal bronzejada. Es tractava d'una mena de migració tecnològica entre formats en què es codificava el coneixement.Pel que sembla, la destrucció de la Biblioteca d'Alexandria es deu en última instància al declivi, al llarg dels segles, del control, la gestió i els fons a la seva disposició. En lloc de destacar el desastrós triomf de la ignorància bàrbara sobre la veritat civilitzada, la història d'Alexandria és una disculpa pels perills de la degradació lenta, causada pel mal finançament, l'abandonament i, en general, la indiferència cap a les institucions que preserven el coneixement i el posen a disposició. Per contra, Pèrgam, gran rival d'Alexandria, va enriquir i va comissariar les seves col·leccions.Els estudis moderns es remunten a finals del segle III aC la fundació de la biblioteca de Pèrgam, tot i que els escriptors antics, com Estrabó, la remunten a principis del segle següent, atribuint-la al rei Eumenes II (197-160) de la dinastia Attalidi.22 Pèrgam va sostenir amb Alexandria més que cap altre el títol de biblioteca més gran del món antic, basada no només en la naturalesa i la mida del patrimoni, però també a les investigacions dutes a terme in situ pels erudits, una part integral de la biblioteca.23 Segons diversos autors antics, la rivalitat es va convertir en una qüestió d'estat i va arribar a oposar-se als monarques respectius, Ptolemeu V (204-180) i Eumenes.24 Cada biblioteca tenia els seus propis erudits "divins": a Alexandria hi havia Aristarchus, famós comissari de les obres d'Hesíode, mentre que Pèrgam presumia de la brillant Caixa de Mallo, comentarista sobre Homer. Pel que fa a Alexandria, fins i tot a Pèrgam hi ha restes específiques que ens poden ajudar a localitzar el lloc de la biblioteca, aparentment en decadència paral·a la dinastia Attalid, que havia vinculat el prestigi de la biblioteca amb el seu propi. El 133 aC el regne atlàntida fou conquerit pels romans; després va començar la degradació de la biblioteca, ara desproveïda d'estretes relacions amb l'Estat.El cas d'Alexandria ens ajuda a entendre els ideals de les biblioteques, ja que va crear un model que en els segles següents molts altres cossos van intentar emular (malgrat l'absència de detalls sobre la seva estructura). Alexandria ensenya la importància d'associar una gran col·lecció i el servei que s'ofereix a una comunitat d'estudiosos, que posen el coneixement a l'abast i generen nou coneixement a través dels seus estudis. Strabo va dur a terme la seva recerca geogràfica a Alexandria i descriu bibliotecaris i erudits com un sínode, una comunitat, de trenta-cinquanta homes educats (aparentment no hi havia dones). Era un grup internacional: molts provenien de Grècia, llar dels governants de l'època, però també hi havia actius erudits romans que copiaven i comentaven poemes i drames grecs.Una contribució fonamental a l'èxit de la biblioteca va venir de qui la va dirigir. Cinc dels sis primers bibliotecaris van ser escriptors importants del món clàssic: Zenòdot, Apol·loni Rhodius, Eratòstenes, Aristòfanes de Bizanci i Aristarc.25 Cap al 270 aC va ser bibliotecari Apol·loni Rhodius, l'autor de l'Argonautic; es diu que va animar un jove erudit anomenat Arquímedes, de Siracusa, proposant-li que realitzés els seus estudis al Museu. Mentre que a Alexandria Arquímedes va observar les variacions en el nivell del Nil i va inventar l'anomenat "cargol", un dispositiu que encara porta el seu nom.26 El matemàtic Euclides també va ser convidat a la comunitat d'Alexandria, i es creu que va compilar els famosos Elements, que es creu que van ser el fonament de la matemàtica moderna; a la mateixa ciutat, potser, va prendre com a deixeble Apol·loni Pergeus. Els bibliotecaris i estudiosos d'Alexandria no es van limitar a preservar el que es coneixia: estandarditzaven els textos i afegien les seves pròpies idees, generant nous coneixements. A Alexandria es va crear una cosa que no podia ser destruïda pel foc i la progressiva negligència: l'actual concepció dels estudis i la cultura.És difícil demostrar un vincle directe entre les biblioteques del món antic i les posteriors, però és possible reconèixer trets comuns en les maneres de gestionar i preservar el coneixement. No hi ha genealogia professional directa que es remunti als bibliotecaris d'Alexandria o Nineveh. No es van escriure manuals, no es van lliurar màximes de concepte. El que queda és sobretot un ethos, la idea que el coneixement representa un gran poder, que unir-lo i preservar-lo és un

objectiu preciós i que perdre'l pot ser el toc d'alarma que senyala el declivi de la civilització.Avui, mentre passejo pel Bodleian, gran part del que veig em recorda la història de la biblioteconomia. A les vint-i-vuit biblioteques que conformen el Bodleian observem l'evolució de mètodes concrets per salvaguardar el coneixement i compartir-lo. Sempre utilitzem els mateixos edificis, en molts casos dissenyats immediatament com a biblioteques (alguns, fa més de sis segles): això és una inspiració per a tots els que hi treballem. Aquests edificis ara disposen d'il·luminació elèctrica, calefacció central, ordinadors, wi-fi i altres eines d'estudi, però el procés d'innovació es va originar gairebé dos mil anys abans de la fundació de la Biblioteca d'Alexandria.Quan examinem el llegat concret de les biblioteques antigues, el material supervivent és realment notable. Fa uns setanta anys, per exemple, un jove pastor de cabres anomenat Muhmed edh-Dhib va descobrir uns pots a les coves de Qumran, al desert judeà. A l'interior dels vaixells hi havia centenars de rotlles que portaven les còpies més antigues que es conserven de gairebé tots els llibres de la Bíblia hebrea. Una excavació arqueològica va donar entre el 100 aC i el 70 aC sobre l'ocupació del jaciment prop del complex rupestre, mentre que els manuscrits es remunten a un període comprès entre els segles IV aC i 70 aC (any de la destrucció del Segon Temple de Jerusalem). Aquests anomenats manuscrits del Mar Mort són fràgils i fragmentaris, en contrast amb la seva extraordinària supervivència. No ens queda clar com es van conservar aquests documents a les coves de Qumran. Potser algú els va amagar de tu i, de fet, en general s'inclina cap a aquesta teoria: hauria estat iniciativa d'un grup religiós jueu, presumiblement els Essenes, durant les persecucions romanes que van seguir a la primera revolta jueva el 66-73 aC. El lloc desèrtic i la manera com s'emmagatzemaven els rotlles asseguraven la seva preservació. Alguns rotlles del Mar Mort van ser escrits en papir, però sobretot es tractava de documents sobre pergamí, més duradors.La història de la Biblioteca d'Alexandria comporta un ensenyament fonamental; el seu traspàs va ser un avís a les societats posteriors. Molts, en part empesos per Edward Gibbon, fa temps que creuen que el col·lapse de l'Imperi Romà va ser seguit per les "edats fosques". Avui és clar per als historiadors que res d'aquest tipus va passar després del final de la Biblioteca d'Alexandria. Si continua semblant una època fosca, la raó és que hem rebut pocs rastres de salvaguarda del coneixement. Es van continuar recollint i la cultura va florir a Europa, Àsia, Àfrica i Orient Mitjà, continuant el treball realitzat a Alexandria i altres centres. El patrimoni intel·lectual del món grec es va conservar principalment a través de la cultura àrab i es va difondre eficaçment a través de còpies i traduccions. Gràcies a nombrosos estudiosos dels centres àrabs d'erudició, com Tabriz a l'actual Iran, la cultura i la ciència gregues es van transmetre i sovint van tornar a Occident en forma de traduccions al llatí i a través d'intercanvis culturals en llocs cosmopolites, com Toledo a al-Andalus (nom de l'Espanya musulmana).27Durant els primers segles de la nostra era, a mesura que la Biblioteca d'Alexandria va entrar en decadència, la cultura del món antic es va conservar gràcies a les biblioteques. Una d'aquestes primeres biblioteques està representada en un mosaic al mausoleu de l'emperadriu Galla Placidia a Ravenna, construït específicament el 450 aC per allotjar el seu enterrament. Al mosaic es pot veure un armari amb dues prestatgeries, cadascuna de les quals conté dos llibres col·locats horitzontalment; els quatre volums porten els noms dels evangelistes. El gabinet té unes robustes potes que el mantenen aixecat del terra (potser per protegir el contingut de les inundacions).28La Biblioteca Capitolare di Verona té el seu origen en l'scriptorium de la catedral. El llibre més antic directament vinculat a la biblioteca data de l'any 517 i va ser escrit per un tal Ursicinus, que havia rebut una ordre menor, però al patrimoni pertanyen llibres d'almenys un segle abans, quan la Biblioteca d'Alexandria potser encara conservava un raig de glòria antiga. És molt probable que aquests llibres siguin còpies fetes a l'scriptorium a partir d'originals obtinguts precisament per ampliar la col·lecció. Al segle VI, al desert del Sinaí, una comunitat religiosa va construir un monestir dedicat a Santa Caterina i va formar una biblioteca que albergava manuscrits bíblics d'enorme importància, entre ells en particular el famós Còdex Sinaític, el manuscrit més antic i complet de la Bíblia en grec, que data de la primera meitat del segle IV. La biblioteca encara conserva manuscrits i llibres impresos per a la seva comunitat i per a estudiosos externs.Moltes obres fonamentals, però, es van perdre en el que ara anomenem "antiguitat tardana" (aproximadament entre els segles III i VIII): ho sabem gràcies a rastres indirectes ocasionals en llibres posteriors, o a troballes aleatòries de fragments de papirs, quan les excavacions arqueològiques dels darrers cent cinquanta anys han tret a la llum textos fins ara desconeguts. Així, els papirs descoberts també van revelar millors versions d'obres clàssiques ja conegudes a l'edat mitjana. A Bizanci, al segle VI, Giovanni Lido tenia textos de Sèneca i Suetonius més complets que els que ens han arribat. El bisbe nord-africà Sant Fulgenci, que va viure al segle V, i Sant Martí, arquebisbe de Braga a Portugal al segle següent, van citar (o fins i tot plagiar) textos de Petroni i Sèneca ara perduts que ja no entren dins del corpus de la literatura llatina.29El major exemple de pèrdua literària el constitueix el poeta grec Safo, nascut a l'illa de Lesbos al segle VII aC; era una figura cultural tan important en el món antic que Plató la va anomenar la "desena musa". Safo va ser famós pel seu poema d'amor dirigit a les dones, tant és així que d'ella i de la seva illa natal s'originen els termes actuals "Sàfic" i "lesbiana". Un gran nombre d'autors clàssics, des d'Horaci fins a Ovidi, citen Safo, tan apreciat que els estudiosos d'Alexandria van compilar dues edicions crítiques dels seus poemes en nou volums; avui, però, només sobreviuen fragments de la seva obra. L'únic poema complet que tenim prové d'una antologia de lletres gregues, mentre que la resta s'ha reconstruït combinant cites pintades sobre fragments de gerros i papirs trobats en munts de deixalles antigues, particularment la d'Oxirrinc, Egipte. El fragment 38 simplement diu "ens consumeixes."30 Igual que amb la Biblioteca d'Alexandria, diverses teories contradictòries intenten justificar la desaparició de les obres d'un autor tan important. Durant molt de temps, s'ha donat crèdit a la hipòtesi que l'Església cristiana els va eliminar per raons morals. Els escriptors renaixentistes fins i tot van afirmar que van ser cremats a Roma i Constantinoble el 1073 per ordre del papa Gregori VII. De fet, és probable que les obres de Safo, escrites en un

dialecte de vent obscur i difícil de llegir, es perdessin quan no hi havia prou interès a copiar-les en pergamí, en un moment en què el còdex enquadernat substituïa els rotlles de papir. La pila de residus d'Oxirrinc, desenterrada el 1897 per la Societat d'Exploració d'Egipte, proporciona més del 70 per cent dels papirs literaris supervivents.A mesura que es va instaurar el cristianisme, els llibres i les biblioteques es van estendre per europa i el món mediterrani. Algunes pistes apunten a l'existència de biblioteques fins i tot a Gran Bretanya, a les fronteres de l'Imperi Romà (el poeta Marcial, que va morir a principis del segle II, va comentar sarcàsticament que les seves obres fins i tot es van llegir allà dalt). En centres importants com Constantinoble (conegut com Bizanci fins a la seva refundació el 330), l'esperit de la Biblioteca d'Alexandria va reviure quan, cap al 425, Teodosi II va refundar una universitat imperial i es va establir una nova "escola secundària cristiana".31 Al segle VI Cassiodorus, erudit i polític de la cort de Teodoric, rei d'Itàlia, es va retirar a la vida monàstica. Va fundar el monestir de Vivario a Calàbria i va crear una important biblioteca, l'scriptorium de la qual era un gran centre d'erudició; almenys dos llibres van ser copiats i enviats a la primera comunitat cristiana de l'abadia de Monkwearmouth-Jarrow, al nord d'Anglaterra. Es tractava de la Bíblia i l'Expositio Psalmorum, el comentari sobre els Salms escrit pel mateix Cassiodorus (una còpia del segle VIII es troba ara a la biblioteca de la catedral de Durham). Més tard la Bíblia va ser copiada a l'scriptorium de Monkwearmouth-Jarrow, obtenint l'anomenat Codex Amiatinus, que va ser enviat a Roma com a regal però mai va arribar; actualment es conserva a Florència, a la Biblioteca Medicea Laurenziana. El Codex Amiatinus inclou fins i tot una pintura d'una biblioteca, amb llibres, prestatges i el profeta Ezra dedicat a l'escriptura.32Durant aquest període, el coneixement es va transmetre fora del món cristià a través de còpies fetes per comunitats islàmiques i jueves. En la fe jueva, copiar la Bíblia i altres textos sagrats era tan important que es van formular lleis religioses per establir els comportaments que s'havien de mantenir respecte a la paraula escrita.33 A tot el món islàmic, tot i que encara dominava la tradició de memoritzar l'Alcorà i transmetre'l oralment, el llibre es va convertir en una important eina intel·lectual per difondre textos sagrats i altres idees. Les comunitats islàmiques van aprendre a fabricar paper dels xinesos, i segons l'enciclopedista del segle XIII Yaq?t al-Hamaw?, el 794-795 es va fundar a Bagdad el primer molí paperer, la producció del qual va ser suficient perquè els buròcrates abandonessin el pergamí i el papir per als seus registres.34 Aquesta àmplia disponibilitat de paper (menys fràgil que el papir i molt més barata que el pergamí) va permetre als musulmans desenvolupar una sofisticada cultura del llibre; per tant, es va fer habitual veure biblioteques, venedors de paper i llibres a Bagdad, on els paperers i els llibreters eren famosos com a homes de cultura. Aquesta tendència aviat es va estendre a altres ciutats del món islàmic.Van començar a aparèixer biblioteques gairebé a tot arreu, des de l'Espanya islàmica fins al regne abbàssida a l'Iraq. Síria i Egipte en van presumir de grans, l'Espanya islàmica més de setanta i trenta-sis Bagdad només: en aquesta gran ciutat es va reunir la primera col·lecció pública durant el regnat d'al-Man??r (754-775), fundador de Bagdad, o del posterior califa H?r?n al-Rash?d (786-809). El seu fill, califa al-Mamun, va fundar la Casa de la Saviesa com a biblioteca i institut acadèmic dedicat a la traducció, la investigació i l'educació; va atreure estudiosos de tot el món, pertanyents a moltes cultures i religions. Aquí es va reviure l'esperit de la Biblioteca d'Alexandria: mestres i deixebles van col·laborar per traduir manuscrits grecs, perses, sirians i indis. Sota el patrocini del califa, els estudiosos de la Casa de la Saviesa podien examinar manuscrits grecs portats de Constantinoble i traduir les obres d'Aristòtil, Plató, Hipòcrates, Euclides, Ptolemeu, Pitàgores, Brahmagupta i molts altres. En els segles següents es van crear altres biblioteques, com la Casa del Coneixement, establerta el 991 pel persa Sabur ibn Ardashir. Posseïa més de deu mil volums sobre temes científics, però va ser destruït durant la invasió seljúcida a mitjan segle X.35Segons l'enciclopedista egipci al-Qalqashand?, "la biblioteca dels califes abbàssides a Bagdad [...] incloïa infinitat de llibres, preciosos més que qualsevol altra cosa". Aquestes biblioteques patirien greus danys, tant deliberats com col·laterals, durant la invasió mongola al segle XIII.36 Els erudits islàmics també van crear una sofisticada erudició, especialment en ciència, i durant més d'un mil·lenni textos especialitzats islàmics recollits a les biblioteques europees ajudarien a innovar la investigació científica.37Al segle VII el nord d'Europa ja albergava nombrosos monestirs, sovint equipats amb biblioteques, encara que rarament grans. A Gran Bretanya, entre les primeres comunitats cristianes de Canterbury, Malmesbury, Monkwearmouth-Jarrow i York, les col·leccions de llibres eren prou grans com per ser anomenades biblioteques pròpiament dites, però pocs volums de les illes britàniques van sobreviure a les invasions víkings.38Al començament del segle IX els monjos de Iona, una comunitat insular fundada per Sant Colom, van ser massacrats pels víkings que van destruir l'important scriptorium. S'especula que el famós manuscrit il·luminat conegut com el Llibre de Kells va ser escrit en realitat a Iona i després traslladat a Kells per por a les incursions víkings.39 El famós Evangeliari de Lindisfarne (ara a la Biblioteca Britànica), fet al segle VIII a la comunitat cristiana del mateix nom, se li va escapar; uns cent cinquanta anys més tard, el llibre va abandonar l'illa, quan el monestir es va traslladar a un lloc més segur de la part continental, portant-lo amb ell juntament amb el cos del seu guia espiritual, Sant Cuthbert. El llibre és ara famós com una obra d'art cristià antic, gràcies a les seves imatges d'espectacular bellesa i complexitat, però en el seu temps va ser important com a fort símbol de la cristianització del nord d'Europa.Un segle després de sortir de l'illa Lindisfarne, el magnífic tom, dotat d'una sumptuosa enquadernació, decorada amb metalls preciosos, pedres i joies, va arribar a una comunitat religiosa a Durham. A mitjan segle X Aldred, un monjo que es creu que estava vinculat a Chester-le-Street, una de les dues comunitats de Durham, va afegir al text llatí dels Evangelis una glossa en anglès antic que és, de fet, la primera representació del Nou Testament en aquesta llengua. També va afixar un colofó que registrava la tradició textual del llibre: havia estat escrit per Eadfrith, bisbe de Lindisfarne (c.698-722), enquadernat pel seu successor Aethilwald (mort el 740), mentre Billfrith adornava la portada amb or, plata i gemmes. Al segle XII, Symeon, monjo de Durham, va afirmar que el llibre, "guardat

en aquesta església", era tant un tresor com el cos del mateix Sant Cuthbert.40Bodleian té dos llibres que es trobaven en una biblioteca de Constantinoble en aquell moment: els exemplars més antics dels Elements d'Euclides i els Diàlegs de Plató que ens han arribat en plena forma. Un temps després, a finals del segle IX, tots dos es trobaven a la biblioteca del bisbe Areta, natural de Patras.Cap al 1066, en el moment de la invasió normanda de Gran Bretanya, les col·leccions més grans, com la d'Ely, eren molt més petites que les seves homòlogues al món islàmic: reunien només uns quants centenars de volums. Abans de la conquesta normanda, les biblioteques angleses eren majoritàriament tan petites que es podien emmagatzemar en alguns cofres o armaris; només uns quants monestirs tenien locals especials. Per exemple, sobreviu una llista de llibres rebuts de l'abadia de Peterborough, fundada al segle VII, com a regal del bisbe Æthelwold de Winchester (que l'havia refundat el 970): només hi apareixen vint llibres.41 El Venerable Bede diu que a principis del segle VII el papa Gregori el Gran va enviar molts llibres a Agustí a Canterbury, però podrien haver estat Bíblies i textos litúrgics; a Bede l'única referència explícita a una biblioteca es refereix a la de Hexham, Northumberland, que aparentment incloïa històries de les passions dels màrtirs i altres llibres religiosos.42Les biblioteques van sobreviure al final de les civilitzacions antigues, però cap de les gregues, egípcies, perses o romanes va romandre en funcionament ininterromput. Els textos copiats aviat van ser recollits en nous cossos creats per allotjar-los. Entre aquestes noves biblioteques cristianes sobreviuen de la fundació, la del monestir de Santa Caterina, la Biblioteca Capitular de Verona i d'altres, que es remunten als darrers anys del món antic; juntament amb els fundats en els segles següents, van crear un model per al floriment del coneixement i van formar una xarxa d'institucions que donarien suport a les societats occidentals i de l'Orient Mitjà al llarg de l'edat mitjana.La llegenda de la Biblioteca d'Alexandria ha atribuït a les biblioteques i arxius el paper de la creació de nous coneixements, com ho demostren els llibres i estudiosos del Museu. La fama d'Alexandria es va estendre per tot el món antic i es va estendre al llarg de la història, provocant intents d'emular la seva tasca, la de reunir i organitzar el coneixement del món: segons el prefaci de La vida de Sir Thomas Bodley, publicat el 1647, la gran biblioteca creada per l'erudit homònim va superar fins i tot la "fama orgullosa de la Biblioteca Egípcia."43 El llegat d'Alexandria també va ser font d'inspiració per a bibliotecaris i arxivers en el seu compromís amb protegir i guardar el coneixement.